

**Procjena broja žrtava
seksualnog nasilja tijekom
Domovinskog rata na
području Republike
Hrvatske i optimalni oblici
obeštećenja i podrške
žrtvama**

Sociološko istraživanje

Procjena broja žrtava seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata na području Republike Hrvatske i optimalni oblici obeštećenja i podrške žrtvama

Izrađeno po narudžbi Programa Ujedinjenih Naroda za Razvoj – Ured u Hrvatskoj (United Nations Development Programme)

Ovo sociološko istraživanje je provedeno unutar projekta “Prava i potrebe žrtava seksualnog nasilja u ratu u Hrvatskoj: neriješeno nasljeđe rata od 1991. do 1995. godine”. Projekt je podržan od strane UN Women, Veleposlanstva Švicarske Konfederacije u Republici Hrvatskoj i Programa Ujedinjenih naroda za razvoj.

Istraživački tim:

Ozren Žunec, Dragan Bagić i Branka Galić,

Luka Bulian, Marija Gašpar, Iva Ivanković, Marko Katavić, Kristina Pavlović i Maja Weisglass

Zagreb, prosinac 2013.

Sadržaj

Sažetak	5
1. Uvod	7
1.1. Problem	8
1.2. Istraživački tim	8
1.3. Konceptualne pretpostavke istraživanja	9
1.3.1. Silovanje kao moć	10
1.3.2. Definicije oblika seksualnog nasilja	11
1.3.3. Situacijski obrasci seksualnog nasilja	13
1.3.4. Tipologije ratnog silovanja	15
1.3.5. Zaključak	15
2. Procjena broja žrtava seksualnog nasilja u Domovinskom ratu	16
2.1. Pregled metoda procjene broja žrtava seksualnog nasilja	17
2.2. Metodologija i procedure rada	20
2.2.1. Metodologija rada	20
2.2.2. Detalji istraživačkog procesa	21
2.2.3. Ograničenja i manjkavosti metodologije	23
2.3. Obrasci seksualnog nasilja u poznatim slučajevima	24
2.3.1. Osnovni statistički podaci o zabilježenim slučajevima seksualnog nasilja	24
2.3.2. Glavni obrasci seksualnog nasilja u RH	28
2.3.2.1. Seksualno nasilje nad zatvorenicima u logorima	29
2.3.2.2. Seksualno nasilje kao neposredna posljedica ulazaka neprijateljskih snaga u naseljena civilna područja	29
2.3.2.3. Seksualno nasilje nad zaostalim stanovništvom za vrijeme okupacije određenog naseljenog područja	30
2.4. Procjena ukupnog broja žrtava seksualnog nasilja u Domovinskom ratu	32
2.4.1. Protokol prve metode	32
2.4.2. Protokol druge metode	33
2.4.3. Protokol treće metode	38
2.5. Očekivani broj korisnika prava za žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu	40

3. Poželjni modeli kompenzacije žrtvama seksualnog nasilja u Domovinskom ratu	44
3.1. Pregled modela kompenzacije	45
3.1.1. Pregled modela kompenzacije – pristupi	45
3.1.2. Pregled modela kompenzacije – primjene	47
3.1.3. Pregled modela kompenzacije - Hrvatska	48
3.2. Metodologija i procedure rada	50
3.2.1. Metodologija i procedura rada s žrtvama	50
3.2.2. Metodologija i procedura rada sa stručnjacima	51
3.3. Procedure za stjecanja statusa žrtve	51
3.3.1. Perspektiva žrtava	51
3.3.2. Perspektiva stručnjaka	52
3.4. Poželjni modeli obeštećenja	54
3.4.1. Perspektiva žrtava	54
3.4.2. Perspektiva stručnjaka	56
4. Zaključak	57
5. Dodatak	62
5.1. Literatura	63
5.2. Dokumenti	65
5.3. Izvori	66
5.3.1. Institucije i udruge	66
5.3.2. Pojedinci	67

SA V ZE TAK

U ovom izvještaju predstaviti ćemo rezultate sociološkog istraživanja provedenog za potrebe Programa Ujedinjenih naroda za razvoj u Republici Hrvatskoj (UNDP) i Ministarstva branitelja Republike Hrvatske (MBRH) s ciljem (1) procjene broja žrtava seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata na području Hrvatske i (2) procjene poželjnih modela kompenzacije žrtvama seksualnog nasilja. U periodu od sredine rujna do kraja studenog 2013. godine okupljeni istraživački tim proveo je istraživanje koje je uključivalo tri faza rada s obzirom na navedena dva cilja istraživanja.

S obzirom na procjenu broja žrtava, **u prvoj fazi** istraživanja pregledom stručne literature definirali smo oblike seksualnog nasilja te situacijske obrasce i tipologije silovanja i seksualnog nasilja u ratnim situacijama. Potom smo ustanovili metode procjene broja žrtava seksualnog nasilja i definirali moguće metode provedbe istraživanja temeljem čega je određen i pristup primijenjen u ovom istraživanju. **U drugoj fazi** istraživanja prikupili smo informacije o svim poznatim slučajevima seksualnog nasilja za vrijeme Domovinskog rata na području Republike Hrvatske. Istraživanjem smo obuhvatili svu dostupnu dokumentaciju, stručnu literaturu, arhivske materijale i Internet izvore koji su na bilo koji povezani s temom našeg istraživanja. Kontaktirali smo relevantne institucije, organizacije i udruge te smo razgovarali s 46 osoba – stručnjaka, članova udruga, aktivista, žrtava i svjedoka ratnih zbivanja. Tijekom terenskog istraživanja posjetili smo Osijek, Vukovar, Knin, Drniš i Benkovac, te općine Prominu i Polaču. **U trećoj fazi** istraživanja smo na temelju analize poznatih slučajeva i informacija prikupljenih terenskim istraživanjem utvrdili tri temeljna obrasca seksualnog nasilja u Domovinskom ratu. Potom smo u okviru odabranog pristupa i metodologije na temelju svih prikupljenih informacija identificirali tri moguće metode za procjenu ukupnog broja žrtava seksualnog nasilja za vrijeme Domovinskog rata na području Hrvatske. Prema dvije metode procjene za koje se tim odlučio, zaključili smo da bi se broj žrtava težih oblika seksualnog nasilja mogao

SA V ZE TAK

kretati između 1500 i 2200 osoba. Temeljem procjene stručnjaka i samih žrtava, zaključeno je kako će status žrtve i s njim povezana prava zatražiti samo manji dio od tog broja, pri čemu minimalni broj zahtjeva procjenjujemo na oko 120, što odgovara broju preživjelih žrtava čiji slučajevi su već javno poznati. Na broj prijava značajno će utjecati sama procedura stjecanja statusa ali i vrsta obeštećenja te visina materijalne reparacije.

S obzirom na procjenu poželjnih modela kompenzacije žrtvama, **u prvoj fazi** istraživanja smo pregledom stručne literature i službene dokumentacije definirali moguće modele kompenzacije te smo pregledom primjera iz prakse drugih zemalja ustanovili moguće probleme implementacije takvih modela. S obzirom na navedeno odredili smo metodu provedbe ovog dijela istraživanja. **U drugoj fazi** istraživanja proveli smo intervjue sa stručnjacima i aktivistima koji su aktivno radili ili rade sa žrtvama seksualnog nasilja za vrijeme Domovinskog rata na području Republike Hrvatske, kao i sa samim žrtvama seksualnog nasilja. **U trećoj fazi** istraživanja, temeljem prikupljenih informacija ustanovili smo poželjne modele kompenzacije žrtvama seksualnog nasilja te poželjne procedure za stjecanje statusa žrtve seksualnog nasilja za vrijeme Domovinskog rata na području Republike Hrvatske. Navedeno smo analizirali i iz perspektive stručnjaka i iz perspektive žrtava. Stručnjaci i žrtve se zalažu za tihu i individualiziranu proceduru podnošenja zahtjeva. U pogledu modela obeštećenja stručnjaci stavljaju naglasak na različite oblike medicinske i psihološke pomoći žrtvama, uz određeni oblik materijalne naknade.

Uvod

1

1. Uvod

1.1. Problem

Ured Programa Ujedinjenih naroda za razvoj u Republici Hrvatskoj (United Nations Development Programme - UNDP) i Ministarstvo branitelja Republike Hrvatske (MBRH) pokrenuli su inicijativu donošenja *Zakona o zaštiti žrtava seksualnog nasilja u ratu (Zakon)* kojim bi se regulirala prava žrtava seksualnog nasilja u ratu kao i pripadajući sustav obeštećenja i rehabilitacije. Procijenjeno je kako postojeći sustav prava i zaštite civilnih i vojnih žrtava rata ne obuhvaća žrtve seksualnog nasilja na odgovarajući način te im ne pruža odgovarajući sustav skrbi.

U okviru pripreme zakonodavnog rješenja pojavilo se nekoliko temeljnih nedoumica:

- Na koji način definirati seksualno nasilje u ratu?
- Koliki je broj žrtava i koji je broj potencijalnih korisnika prava predviđenih *Zakonom*?
- Koji su optimalni oblici obeštećenja i podrške žrtvama seksualnog nasilja u ratu?

Tijekom priprema nacрта prijedloga *Zakona* UNDP i MBRH uvidjeli su da adekvatno razrješavanje navedenih nedoumica nije moguće bez provođenja *ad-hoc* sociološkog istraživanja, te su stoga od istraživača Zavoda za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (Zavod) zatražili prijedlog metodologije odgovarajućeg istraživanja koje treba pomoći u definiranju odgovora na postavljena pitanja i nedoumice.

1.2. Istraživački tim

Skupina istraživača Zavoda je pozitivno odgovorila na ovaj zahtjev i potrebu te je formiran projektni tim kojem je bila zadaća da primjenom socioloških metoda pomogne u procjeni broja žrtava seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata na području Republike Hrvatske te u definiranju optimalnih oblika obeštećenja i podrške žrtvama i temeljem iskustava i afiniteta samih žrtava. Članovi užeg istraživačkog

tima bili su istraživači Zavoda Ozren Žunec¹, Dragan Bagić² i Branka Galić³, a šireg istraživačkog tima studentice i studenti Luka Bulian, Marija Gašpar, Iva Ivanković, Marko Katavić, Kristina Pavlović i Maja Weisglass. Tim je konceptualizirao istraživanje te ga u vremenu od konca rujna do konca studenog 2013. godine i proveo, u Zagrebu i na terenu, ispitujući žrtve, stručnjake i djelatnike državnih organa te članove nevladinih udruga, kao i istražujući odgovarajuću literaturu i raspoloživu dokumentaciju (v. Dodatak na kraju).

Uži istraživački tim bio je zadužen za definiranje i operacionalizaciju metodologije istraživanja, odabir suradnika u širem istraživačkom timu, trening članova šireg istraživačkog tima, nadzor rada šireg istraživačkog tima, definiranje populacije rizičnih situacija u suradnji s vanjskim ekspertima, sudjelovanje u prikupljanju informacija na terenu na uzorku rizičnih situacija, sudjelovanje u provođenju intervjua sa žrtvama i ekspertima koji su pružali podršku žrtvama, analizu prikupljenih podataka te izradu završnog izvještaja.

Širi istraživački tim angažiran je na poslovima provođenja analize dokumentacije s ciljem definiranja obilježja tipičnih rizičnih situacija, izradu liste – populacije rizičnih situacija, priprema za terensko prikupljanje informacija na uzorku rizičnih situacija, terenskog prikupljanja informacija na uzorku rizičnih situacija, provođenja intervjua sa žrtvama i ekspertima, pomoći u analizi i sistematizaciji rezultata istraživanja te sudjelovanju u izradi završnog izvještaja.

1.3. Konceptualne pretpostavke istraživanja

Istraživanje je fokusirano na žrtve seksualnog nasilja za vrijeme Domovinskog rata u Republici Hrvatskoj u periodu od početaka sukoba 1991. godine do potpisivanja *Erdutskog sporazuma* 12. studenog 1995. godine. S obzirom na različit karakter seksualnog nasilja nad žrtvama u Republici Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, gdje je seksualno nasilje imalo snažan ideološki karakter, te je upotrijebljeno kao oružje i sustavna metoda etničkog čišćenja, u analizi smo se koristili obrascima, definicijama i istraživanjima usredotočenima na seksualno nasilje počinjeno u okviru sukoba u Republici Hrvatskoj, dok smo - daleko mnogobrojnija - istraživanja seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini koristili kao sekundarne i komparativne izvore.

1 Dr. sc. Ozren Žunec, redovni profesor i pročelnik Katedre za vojnu sociologiju Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Utemeljitelj sociologije vojske i rata u Hrvatskoj. Objavio više desetaka ogleda o civilno-vojnim odnosima, Domovinskom ratu i drugim srodnim temama. Voditelj i glavni istraživač niza projekata i znanstvenih i primijenjenih istraživanja.

2 Dr.sc. Dragan Bagić, docent i pročelnik Zavoda za sociologiju. Područja znanstvenih i istraživačkih interesa su sociologija migracija, politička sociologija, industrijski odnosi te metodologija društvenih istraživanja. Do sada je objavio četiri znanstvene monografije te preko 20 znanstvenih radova u domaćim i inozemnim znanstvenim časopisima. Tijekom proteklih 10-ak godina stekao je značajna iskustva u provođenju primijenjenih istraživanja namijenjenim razvoju javnih politika i evaluaciji njihovog učinka. Vodio je primijenjena istraživanja za Vladu RH, više ministarstava, UNHCR, UNICEF, Svjetsku banku, nekoliko gradova, nevladine organizacije i privatne tvrtke.

3 Dr.sc. Branka Galić, redovna profesorica i pročelnica Katedre za sociologiju roda. Područja znanstvenih i istraživačkih interesa su sociologija roda, feminističke teorije te sociologija obitelji. Do sada je vodila i sudjelovala u provođenju više znanstvenih i primijenjenih socioloških istraživanja od kojih su neka iz područja sociologije roda.

Slučajevi seksualnog nasilja koje smo analizirali događali su se na području teritorija današnje Republike Hrvatske te u koncentracijskim logorima diljem bivše SFRJ, pri čemu smo analizirali slučajeve nad žrtvama koje su zarobljene na teritoriju Republike Hrvatske. U istraživanju smo se orijentirali na žrtve oba spola, civilnog i vojnog statusa, neovisno o samom počinitelju čina seksualnog nasilja, odnosno neovisno o tome je li počinitelj bio pripadnik vojnih postrojbi, paravojskih formacija ili civil. Slučajeve seksualnog nasilja analizirali smo kroz specifične situacijske obrasce u kojima su slučajevi nastali, obraćajući pozornost na karakteristike aktera, lokacije, vremena, svjedoka kao i samog čina seksualnog nasilja.

1.3.1. Silovanje kao moć

Nema nikakve sumnje da je kroz cijelu povijest ljudske vrste seksualnost korištena kao sredstvo za kontroliranje života i ponašanja ljudi, osobito kada je riječ o seksualnim zlostavljanjima i silovanjima kao najdrastičnijim i najtežim oblicima iskazivanja patrijarhalne društvene moći (Ryle, 2012). Tako je bilo i u Domovinskom ratu. Ali, stupanj i priroda tih praksi i njihovo mjesto u spolnoj politici kao i politici u širem smislu nije sasvim jasno otkrivena i iskazana na zadovoljavajući način, ponajprije prema žrtvama, ljudima koji su na vlastitoj koži osjetili tu silu i kojima je ljudsko dostojanstvo dovedeno u pitanje, a među kojima su najviše stradale žene.

Budući da oružana pobjeda donosi grupnu moć o kakvoj se u civilnom životu može samo sanjati, ta je moć ekskluzivna i rezervirana u pravilu za muškarce. Rat je jedini fenomen u ljudskom društvu u kojem oduzimanje života postaje doista značajnije od stvaranja života, pri čemu „u ime pobjede i moći, rat muškarcima daje prešutnu dozvolu za silovanje“ (Brownmiller, 1995:35), dok „prilika čini lopova“. Silovanje naprosto „cvjeta u ratu“ i to „bez obzira na narodnost ili zemljopisni položaj“, kako navodi Brownmiller. Tijelo silovane žene putem silovanja postaje „ceremonijalno ratište“, a čin koji je izvršen nad njom i njezinim tijelom „ustvari je poruka muškarca muškarcu“ (Brownmiller, 1995: 40). Stoga je svako silovanje, uključujući i ono ratno, oblik rodno utemeljenog nasilja, budući da se neproporcionalno velik broj napada odnosi na žene. Počinitelji seksualnog nasilja u ratu su mahom muškarci, a žrtve su uglavnom žene, premda su zabilježena i muška silovanja, pri čemu studije indiciraju da su posljedice silovanja slično devastirajuće za preživjele muškarce kao što su i za žene (Yuan & Koss, 2009: 701). To praktično suočavanje s posebnim realitetima spolnog ozljeđivanja motivira glas feminističkog diskursa koji je osobito osjetljiv na pitanja ugrožavanja ženskih i ljudskih prava te ljudskog dostojanstva uopće, u prvome redu kao teorije spolne i rodne nejednakosti kao i spolne/rodne politike. Definicija silovanja se razvijala tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, zahvaljujući zakonodavnim reformama fenomena silovanja, pri čemu se koriste definicije silovanja koje priznaju raznolikost tipova, konteksta i žrtava seksualnog nasilja. Većina instanci definira silovanje kao seksualni odnos bez pristanka ili odnos s pokušajem uključujući vaginalnu ili analnu penetraciju penisom, rukama, prstima ili stranim objektima; oralnu penetraciju penisom s korištenjem sile ili prijetnje sile, te nesposobnost žrtve da omogući pristanak kao rezultat dobi, intoksikacije ili drugih faktora (Yuan & Koss, 2009: 701), pri čemu su mnoge države također kriminalizirale i druge fizičke i verbalne seksualne činove i napade.

Problem s konceptualiziranjem i definiranjem zločina silovanja kao oblika seksualnog nasilja je taj što je silovanje definirano u pravilu vrlo usko, kroz penetraciju, tj. ono što muškarac misli da je sine qua non seksa, pa se prema tome definira i kako muškarac misli da povrjeđuje ženu. Isti koncept se odnosi i na silovanje

muškaraca, kao i silovanje žena u ratu. Međutim, to je „vrlo muško stajalište o tome što znači biti seksualno povrijeđen“ (MacKinnon, 1987: 87), ali „ono što žene iskušavaju kao degradirajuće i oskrvrnjujuće kada su silovane uključuje toliko toga posebnog za nas koliko je posebno naše iskustvo seksa“ (MacKinnon, 1987:87). MacKinnon kao i niz drugih feministkinja misli da je zločin silovanja doista fokusiran više na ono što muškarci definiraju kao seksualnost nego što je fokusirano na žensko iskustvo ženskog seksualnog bića, pa tako i njegova povrjeđivanja, jer je uloga počinitelja toga zločina u pravilu muška, a uloga žrtve većinom ženska, s nejednakim simboličnim i praktičnim reperkusijama za žrtve prema spolu. Zločin silovanja se tako i izvodi u praksi, od strane mahom muških počinitelja, i prema ženama i prema drugim muškarcima. Silovanje od strane žena vrlo je teško izvedivo i u praksi ga gotovo i nema. Stoga je uvid u gledište žena prema tom fenomenu nužna karika boljeg razumijevanja uloge žrtve koja nije neutralna nego rodno određena, s nejednakim učincima u odnosu na spol. Iskustva neželjenih trudnoća i pobačaja, naime, mogle su podnositi isključivo žene. Utoliko i percepcija silovanja iz muškog i ženskog kuta gledanja može biti različita. Utoliko se i ovo istraživanje, koje se temelji na definiciji seksualnog nasilja kao snošaja ili penetracija jedne ili više osoba (počinitelja) bez svojevoljnog pristanka na taj odnos od strane silovane osobe tj. žrtve silovanja – od kojih su većina bile žene – treba promatrati imajući na umu i napomenu navedenog diskursa.

1.3.2. Definicije oblika seksualnog nasilja

Definicija silovanja se razvijala tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, zahvaljujući zakonodavnim reformama fenomena silovanja, pri čemu se koriste definicije silovanja koje priznaju raznolikost tipova, konteksta i žrtava seksualnog nasilja. Većina instanci definira silovanje kao seksualni odnos bez pristanka ili odnos s pokušajem, uključujući vaginalnu ili analnu penetraciju penisom, rukama, prstima ili stranim objektima; oralnu penetraciju penisom s korištenjem sile ili prijetnje sile, te nesposobnost žrtve da omogući pristanak kao rezultat dobi, intoksikacije ili drugih faktora (Yuan & Koss, 2009: 701), pri čemu su mnoge države također kriminalizirale i druge fizičke i verbalne seksualne činove i napade.

Pri definiranju seksualnog nasilja pošli smo od studije *Status i prava civilnih žrtava seksualnog nasilja u ratu* koju su Derenčinović i suradnice izradili za potrebe ovog istraživanja. U studiji daju pregled zakonskih definicija seksualnog nasilja i silovanja u hrvatskom zakonodavstvu i u tumačenju Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije. Svoju studiju započinju širokom definicijom spolnog nasilja u ratu:

“Spolno nasilje u ratu jedan je od oblika nasilja prema ženama koje je u *Konvenciji Vijeća Europe o obiteljskom nasilju i nasilju prema ženama* definirano kao povreda ljudskih prava i oblik diskriminacije prema ženama i koje se sastoji od postupaka spolno uvjetovanog nasilja koje ima za posljedicu, ili je počinjeno s namjerom proizvođenja tjelesne, spolne, psihološke ili ekonomske štete ili patnje za žene uključujući i prijetnje takvim postupanjima, prisilu ili samovoljno oduzimanje slobode i to bez obzira da li se događa u kontekstu javnog ili privatnog života“ (Derenčinović et al., 2013.).

Studija navodi da je prema *Osnovnom krivičnom zakonu Republike Hrvatske* (OKZRH) silovanje (i prinuđivanje na prostituciju) bilo inkriminirano samo kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva, a pritom je silovanje, drugim zakonskim člankom, bilo definirano kao prinuđivanje ženske osobe (s kojom počinitelj ne živi u bračnoj zajednici) na obljubu (čl. 79. OKZRH). Obljuba je u literaturi i u sudskoj praksi tumačena kao „prirodni spolni odnos (snošaj) uvlačenjem muškog spolnog organa u ženski (*immisio in vaginam*)“. Kako se navodilo, uvijek se moralo raditi o prirodnom sjedinjenju spolnih organa osoba različitog spola.

Studija nadalje navodi da *Kazneni zakon RH* iz 1997. godine (KZ97) uvodi koncepciju silovanja (čl. 188. KZ97) kao kaznenog djela utemeljenog na sili ili izravnoj prijetnji napadom na život ili tijelo žrtve ili njoj bliske osobe. U praksi je to ponekad vodilo do vrlo restriktivnog pristupa pojedinih sudova i kažnjivosti počinitelja samo u onim situacijama u kojima je žrtva aktivno pružala otpor (kao dokaz da je upotrijebljena sila ili prijetnja). Tek *Kazneni zakon* iz 2011. godine (KZ11) navodi da “(...) ratni zločin uključuje i silovanje, spolno porobljavanje, prisiljavanje na prostituciju, trudnoću, sterilizaciju ili koji drugi oblik spolnog nasilja koji predstavlja tešku povredu Ženevskih konvencija” (Derenčinović et al., 2013).

Najveće promjene novi KZ11 je, međutim, unio u konceptualizaciju kaznenih djela protiv spolne slobode gdje je umjesto na silu ili prijetnju naglasak stavljen na nepostojanje pristanka. Temeljno kazneno djelo protiv spolnih sloboda danas čini onaj tko s drugom osobom bez njezinog pristanka izvrši spolni odnošaj ili s njim izjednačenu spolnu radnju ili navede drugu osobu da bez svog pristanka s trećom osobom izvrši spolni odnošaj ili s njim izjednačenu spolnu radnju ili da bez svog pristanka nad samom sobom izvrši sa spolnim odnošajem izjednačenu spolnu radnju.

Na kraju se studija osvrće na tumačenje Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (MKSJ). Sud u svom statutu ne definira radnju silovanja, ona je tumačena znatno šire od shvaćanja silovanja/obljube u tada važećem hrvatskom pravu, kao „seksualna penetracija, bez obzira koliko neznatna: a) vagine ili anusa žrtve penisom počinitelja ili bilo kojim drugim predmetom kojim se počinitelj poslužio; ili b) usta žrtve penisom počinitelja, kada do takve seksualne penetracije dođe bez pristanka žrtve (Derenčinović et al., 2013).

Zaključak analize Derenčinovića i suradnica jest da za potrebe uspostave reparacijskog modela pojam spolnog nasilja znatno nadilazi pojam obljuje prema tada važećem hrvatskom zakonodavstvu i da obuhvaća ne samo sve oblike penetrativnih odnosno imisivno-receptivnih radnji počinjenih u ratu (u kontekstu oružanog sukoba) već i sve druge oblike zadiranja u slobodu odlučivanja žrtve u oblasti spolnosti kod kojih ne postoji njezin pristanak.

Potom smo se fokusirali na definicije nevladinih udruga koje se bave između ostalog i seksualnim nasiljem za vrijeme ratnih sukoba. U svom izvještaju, hrvatska nevladina udruga *Documenta* seksualno zlostavljanje u ratnim situacijama definira kao „način izvršenja kaznenog djela ratnog zločina koji sadrži silovanje ili tjelesno zlostavljanje žrtava vezano uz spol osobe, npr. prisiljavanje na masturbaciju, na zadovoljavanje drugih osoba, često i istog spola, prisiljavanje na svlačenje te druge vidove seksualnog poniženja“ (Čalić Jelić M., Sjekavica M., Stojanović M. (ur.), 2013.).

Nevladina organizacija Peacewomen.org (2013.) seksualno nasilje smatra jednom od mogućih metoda ratovanja, kada se koristi sistematski za mučenje, ranjavanje, izvlačenje informacija, ponižavanje, prijetnju, zaplašivanje ili kažnjavanje tijekom oružanih sukoba. Prema njima, seksualno nasilje je bilo koje nasilje, fizičko ili psihičko, koje se izvršava seksualnim sredstvima ili ciljanjem na seksualnost. UN-ov IASC (Inter-Agency Standing Committee, 2005.) u svojim *Smjernicama za intervencije pri rodno-uvjetovanom nasilju* koje se koriste u međunarodnom djelovanju u ratnim sukobima navodi da seksualno nasilje uključuje silovanje/pokušaj silovanja, seksualno zlostavljanje i seksualno izrabljivanje. Pri tome definiraju seksualno nasilje kao bilo koji seksualni čin, pokušaj ostvarivanja seksualnog čina, neželjene seksualne komentare ili iznudu seksualnosti druge osobe, koristeći prisilu, prijetnje ili fizičku silu, od strane bilo koje osobe bez obzira na njen odnos sa žrtvom, u bilo kojem okruženju, uključujući i dom i posao (IASC, 2005.).

Na kraju smo konzultirali i definicije prema *Protokolu o postupanju u slučajevima seksualnog nasilja* Vlade RH (2012.). U *Protokolu* se kao oblike seksualnog nasilja navodi (1) seksualno uznemiravanje i/ili napastovanje, (2) seksualno zlostavljanje i/ili prisilne spolne radnje i (3) silovanje. Pri tome, *seksualno uznemiravanje* definira se kao oblik seksualnog nasilja koji obuhvaća neželjena seksualna ponašanja koja nužno ne uključuju fizički dodir te time osobu dovode u neugodan i ponižavajući položaj i izazivaju osjećaj srama. *Seksualno zlostavljanje i/ili prisilne spolne radnje* obuhvaćaju neželjena seksualna ponašanja iznuđena primjenom sile i/ili prijetnji, a uključuju fizički dodir s nasilnikom, no ne i prisilnu penetraciju. *Silovanje* je najteži oblik seksualnog nasilja koji uključuje prisilnu vaginalnu, analnu i/ili oralnu penetraciju penisom i/ili objektima.

Slijedom svega navedenog, za potrebe ovog izvještaja pojam seksualnog nasilja ograničili smo na njezova dva najteža oblika (oblici 2 i 3 *Protokola o postupanju u slučajevima seksualnog nasilja* Vlade RH)

a) silovanje, te

b) seksualno zlostavljanje i/ili prisilne spolne radnje.

Seksualno uznemiravanje ne uvrštavamo jer ga nemamo zabilježenog među poznatim slučajevima, što je objašnjivo time da nije niti bilo definirano kao kazneno djelo sve do najnovije izmjene *Kaznenog zakona* RH (od 1. siječnja 2013. godine). Diferencijalna dijagnostika ovih oblika objašnjena je i kasnije u ovom Izvješću (glava 2).

1.3.3. Situacijski obrasci seksualnog nasilja

Silovanje i seksualno zlostavljanje u ratu treba promatrati kroz dvije prizme – kao rodno uvjetovano i usmjereno na osobu, te kao političko sredstvo usmjereno prema narodu.

Ratno silovanje uključuje dvije komponente; sam *fizički čin silovanja* koji čine pripadnici naoružane skupine tijekom rata, te mnogobrojne *uvjete ratne dinamike* koji utječu na počinjenje silovanja. Ističu to u svome istraživačkom radu *Towards a typology of wartime rape*, Brief 43 autori Elvan Isikozlu i Ananda

S. Millard (2010.). Ovi autori razdvajaju karakteristične trenutke vojnih operacija i aktivnosti u kojima se silovanje dogodilo. U tom smislu možemo govoriti o **silovanju prije izbijanja sukoba**, kada pojedinci ili manje grupe upadaju u kuće koje pripadaju ciljanoj etničkoj skupini, teroriziraju stanare, pljačkaju, a žene grupno siluju, potom **silovanja nakon osvajanja gradova i sela** koja se odvijaju u kućama ili javno, te **silovanja u zarobljeništvu** u tzv. kampovima (logorima) za silovanje ili u uvjetima prisilnog boravka žena u nekim vrstama bordela kako bi seksualno zadovoljavale vojnike. Definiranje silovanja u ratu ne bi smjelo biti ograničavajuće, a svakako bi trebalo sadržavati i *rodnu dimenziju silovanja* jer ona uključuje *prisilne trudnoće* koje treba definirati kao *ratni zločin* zato što predstavljaju izravni napad na ženska reproduktivna prava.

Isikozlu i Millard (2010) u svom istraživanju razvijaju i tipologiju oblika ratnih silovanja. Tipologija je osmišljena na temelju definicije rata koja uključuje različitu ratnu dinamiku koja daje okvir i utječe na počinjenje silovanja, a autori su tipove i obrasce silovanja organizirali oko slijedećih tema: vrsta sukoba u kojima ratno silovanje javlja, karakteristike oružane skupine, motivacija za silovanje, karakteristike silovatelja, karakteristike silovane osobe te obilježja silovanja.

Kad se radi o **vrsti sukoba** u kojima se ratno silovanje javlja valja razlučiti je li riječ o zločinu počinjenom od strane oružanih snaga vlastite zemlje ili od oružanih snaga iz druge zemlje. Pri promatranju i bilježenju **karakteristika oružane skupine** treba primijetiti je li riječ o strukturiranoj oružanoj skupini, dakle postoji li jasna hijerarhija, te izvješćivanje, struktura i funkcioniranje zapovjednog lanca, zatim kakva je grupna dinamika, odnosno jesu li vojnici disciplinirani, ima li ovisnosti među redovima (alkohol i drogiranje), kakva je dinamika silovanja unutar oružanih skupina (postoje li pravila ili zakoni o silovanju unutar naoružane skupine, a ako je tako, kako se provode).

Pri analizi **motivacija za silovanje** uzima se u obzir jesu li osobe počinile silovanja kao rezultat pritiska unutar grupe ili kao čin skupne solidarnosti, odnosno postoje li individualni razlozi (seksualna želja ili želja za moći/dominacijom nad drugom osobom) ili je naređeno da se to učini. Treba obratiti pozornost i je li možda u pitanju silovanje kao ratno oružje.

Kod **karakteristika silovatelja** promatraju se okolnosti i razlozi zbog kojih se pojedinac pridružio određenoj oružanoj skupini, razina obrazovanja pojedinca, njegova vjerska i/ili politička uvjerenja, njegov bračni status, potom je li zloupotrijebio alkohol ili drogu, te drugi faktori koji su uključeni u počinjenje silovanja.

Pod **karakteristikama silovane osobe** autori Isikozlu i Millard podrazumijevaju spol, dob, nacionalnost, vjersku pripadnost, zanimanje odnosno sredstva za život, obrazovanje, njihovo iskustvo silovanja (od koga, gdje, koliko često, na koji način, sa svjedocima ili ne), jesu li bili svjedoci drugim silovanjima i koji su fizički ishodi silovanja (tjelesne ozljede, trudnoće, bolesti).

Silovanje ima i svoja **obilježja** među koje se svrstavaju mjesto silovanja (javni prostor, privatna kuća, logori i sl.), tko je/su silovatelj/i (članovi vojnih postrojbi, civili i sl.), zatim kada je silovanje najčešće prakticirano (prije, za vrijeme ili poslije vojne operacije), je li bilo korištenja oružja ili predmeta prilikom počinjenja silovanja, koliki je broj napadača u isto vrijeme, je li silovanje počinjeno jednokratno ili više-kratno, od jedne ili više osoba i je li bilo drugih oblika nasilja.

1.3.4. Tipologije ratnog silovanja

Isikozlu i Millard (2010) razlikuju tri kategorije seksualnog nasilja u ratnim okolnostima; seksualno nasilje oružanih snaga **unutar okvira vlastitih postrojb** (članovi oružanih snaga prema drugim članovima istih tih oružanih snaga), seksualno nasilje oružanih snaga **spram civilnog stanovništva** te seksualno nasilje oružanih snaga **prema pripadnicima drugih oružanih snaga**. Od ovih kategorija, svakako najširu i najčešću kategoriju čini seksualno nasilje spram civilnog stanovništva, te seksualno nasilje spram pripadnika drugih oružanih snaga (zarobljenika). Unutar kategorije seksualnog nasilja spram civilnog stanovništva ovi su autori razlikovali još i sedam specifičnih obrazaca s više podobrazaca.

1.3.5. Zaključak

Budući da su raspoloživi podaci o pojedinim slučajevima seksualnog nasilja u ratu oskudni i razmjerno malobrojni u odnosu na pretpostavljeni broj slučajeva, naše istraživanje temeljeno je na izloženim temeljnim situacijskim obrascima i tipologiji seksualnog nasilja, ali se u daljnje distinkcije nismo mogli upuštati jer za to u dokumentaciji koju smo imali na raspolaganju kao i u iskazima žrtava i eksperata s kojima smo razgovarali nije bilo dovoljno elemenata.

**Procjena broja žrtava
seksualnog nasilja u
Domovinskom ratu**

2

2. Procjena broja žrtava seksualnog nasilja u Domovinskom ratu

2.1. Pregled metoda procjene broja žrtava seksualnog nasilja

Procjena broja žrtava seksualnog nasilja spada u najzahtjevnija područja društvenih istraživanja. Iz literature koja se bavi tom tematikom dobro je poznato da žrtve često šute o svojim iskustvima, te čin nasilja ne prijavljuju tijelima kaznenog progona, a često o tome ne govore niti poznanicima i prijateljima ili nevladinim organizacijama koje pružaju podršku žrtvama seksualnog nasilja. Razlozi neprijavlivanja slučajeva seksualnog nasilja variraju, međutim, najčešće citirani razlozi uključuju sram, strah od odmazde počinitelja, nepovjerenje u institucije te strah od ponovne viktimizacije. Upravo zbog te činjenice, razvijeno je više različitih inovativnih pristupa i metodologija procjene broja žrtava seksualnog nasilja, a posebice silovanja, koji se donekle razlikuju od metodologije koja se primjenjuje u istraživanjima nekih drugih društvenih pojava. U ovom poglavlju je naveden sažeti prikaz takvih pristupa, kako bi bilo moguće smjestiti odabrani pristup u okviru ove studije u odgovarajući metodološki kontekst.

Prije svega, kod istraživanja seksualnog nasilja valja razlikovati ona istraživanja koja su usmjerena na *incidenciju*, odnosno broj pojedinih slučajeva seksualnog nasilja u cijeloj populaciji, te ona usmjerena na *prevalenciju*, odnosno broj žrtava seksualnog nasilja u cijeloj populaciji. Većina postojećih istraživanja seksualnog nasilja fokusirana su na utvrđivanje njegove prevalencije.

Pregledom literature koja se bavi ovom tematikom prepoznali smo tri osnovna tipa pristupa utvrđivanju broja slučajeva i broja žrtava seksualnog nasilja. Neki od tih pristupa su primjereniji za mirnodopske uvjete, dok su drugi primjereniji onim istraživanjima koji se bave postratnim okolnostima.

a) Direktno istraživanje putem strukturiranog anketnog upitnika metodom intervjua licem-u-lice

Ovaj pristup se temelji na logici slučajnog reprezentativnog uzorka ciljane populacije i prilagođenom načinu provođenja intervjua koji omogućava ispitanicima (ispitanicama) da u privatnosti daju odgovore na postavljena pitanja, obično anketarima istog spola. Snage ovog pristupa leže u statističkoj rigoroznosti uzorkovanja i posebno osmišljenoj proceduri anketiranja. Međutim, ovakvo istraživanje najčešće se koristi za ispitivanje prevalencije seksualnog nasilja u određenom vremenu (vremenu istraživanja) i nije ga uputno koristiti s velikim vremenskim odmakom (Stark, 2010). Također, s obzirom na iznimnu lokaliziranost nasilja u Domovinskom ratu, a relativno veliku raspršenost bivših žrtava (uslijed raseljavanja), smatramo da bi konstrukcija odgovarajućeg uzorka za ovakvo istraživanje, u praktičnom smislu, bilo nemoguće, te bi zahtijevala znatno više resursa i vremena od raspoloživih ovom istraživačkom timu.

b) Mrežni pristup

Kod svakog izravnog prikupljanja podataka od samih žrtava postoji rizik od nedovoljne iskrenosti žrtava prema istraživačima. Jer ako se žrtve nisu spremne povjeriti nevladinim organizacijama ili službenim institucijama kaznenog progona, nema razloga vjerovati da će biti otvorenije i prema istraživačima, bez obzira na posebno osmišljene procedure provođenja intervjua i prikupljanja podataka. Killworth i ostali su stoga pokušali osmisliti alternativni način istraživanja prevalencije seksualnog nasilja koji se temelji na mrežnom pristupu (Killworth et al, 1998). Korištenjem mrežnog pristupa, procjena veličine teško dostupnih populacija pokušava se napraviti preko ispitivanja udjela teško dostupne populacije unutar nečije društvene mreže. Ovaj pristup se dakle, bazira na pretpostavci da su se žrtve spremne povjeriti svojim bližnjima, članovima obitelji, prijateljicama, poznanicima prije nego službenim tijelima i nepoznatim osobama (istraživačima, nevladinim organizacijama, liječnicima itd.).

Iako mrežni pristup jest snažan pristup, smatramo da je odmak od 20 godina prevelik, te da iz tog razloga postoje veliki rizici kod korištenja ovog pristupa – zbog velikog vremenskog odmaka, kao i relativno malog udjela populacije koji je sudjelovao u Domovinskom ratu i koji je mogao biti žrtva seksualnog nasilja, a velike geografske raspršenosti samih žrtava, a pogotovo njihovih poznanika koji su u razdoblju Domovinskog rata mogli saznati informacije o seksualnom nasilju, smatramo da pogrešku mjerenja ovom metodom ne bi bilo moguće kontrolirati.

c) Istraživanje anketnim upitnikom gdje se ispituju saznanja o neposrednoj društvenoj okolini

Drugi, kreativniji oblici istraživanja prevalencije odnosno incidencije seksualnog nasilja temelje se na procjenama korištenjem tzv. ‘susjedske metode’. Pretpostavka istraživanja Lindsay Stark koje koristi upravo tu metodu je da incidente seksualnog nasilja možemo prebrojati koristeći iskaze određenih, slučajno odabranih, ispitanika, s osvrtom na ispitanika samoga i na njegovu najužu društvenu okolinu (Stark, 2010). Ovakva metoda, iako jeftinija, učinkovita je samo u populacijama koje su izrazito kohezivne, čvrsto grupirane s relativno kratkim vremenskim odmakom od slučajeva seksualnog nasilja. Također, takva metoda predstavlja proširenje standardne metode ispitivanja na slučajnom uzorku.

Snage ovog pristupa leže u jeftinom prikupljanju podataka o velikom broju slučajeva putem posrednih svjedočanstava, međutim, kako Stark navodi, uvjeti korištenja ovog pristupa su – relativno jaka društvena kohezija žrtava, relativno mali vremenski odmak od razdoblja pojačanog seksualnog nasilja, te ostale pretpostavke koje vrijede i za metodu direktnog istraživanja anketnim upitnikom, samo za manji uzorak. S obzirom na veliku trenutačnu raspršenost žrtava, smatramo da ovakav pristup ne možemo preuzeti, ali možemo se osloniti na sekundarna svjedočanstva kao relevantna.

d) Pristup procjene putem sekundarnih podataka

Navedene metode istraživanja korištene su u mirnodopskim istraživanjima prevalencije i incidencije s relativno kratkim vremenskim odmakom od slučaja seksualnog nasilja. Međutim, u slučajevima gdje je odmak od ispitivanog vremenskog perioda velik, metode direktne procjene na slučajnom uzorku pokazuju se manje efektivnima, kako zbog raseljavanja stanovništva, tako i zbog velikog vremenskog odmaka, koji utječe na sposobnost prisjećanja događaja. Dodatan izazov također predstavljaju istraživanja seksualnog nasilja za vrijeme ratnih sukoba. S obzirom na povećan broj događaja seksualnog nasilja za vrijeme ratnih sukoba (u odnosu na mirnodopske uvjete), statističke pravilnosti koje vrijede za vrijeme mirnodopskog stanja ne mogu se poopćiti u ratnim uvjetima. Upravo takvi izazovi otežavaju korištenje anketnih ispitivanja prevalencije seksualnog nasilja, pa se često poseže za metodama sekundarne procjene. Takve metode sekundarne procjene kritički sagledavaju postojeće fragmente podataka vezanih za prevalenciju seksualnog nasilja, kao i postojeće procjene, te pokušavaju, promatrajući ukupnost podataka, doći do najizglednije statistike, koja se uklapa u postojeća saznanja. Primjer takvog istraživanja napravili su istraživači sa Vrije Universiteta u Amsterdamu, pokušavajući procijeniti prevalenciju silovanja u Ruandi za vrijeme Ruandskog genocida 1994. godine. Koristeći iskaze preživjelih žrtava, kao i poznate statistike djece začete činom silovanja, vjerojatnosti abortusa, broja prijavljenih slučajeva itd. uspjeli su napraviti nekoliko različitih modela procjene ukupnog broja žrtava u Ruandi (Bijleveld, Morssinkhof, & Smeulers, 2009).

I u mirnodopskim uvjetima se često pribjegava ovom pristupu procjene, temeljem nekih ranijih spoznaja o udjelu prijavljenih slučajeva u ukupnom broju slučajeva. Tako se često ukupni broj slučajeva seksualnog nasilja i ukupni broj žrtava procjenjuje uz pomoć korektivnog faktora za udio neprijavljenih slučajeva. U stručnoj literaturi tako se navodi da na svako prijavljeno silovanje postoji 15-20 neprijavljenih slučajeva, odnosno, da se od ukupnog broja silovanja i drugih (težih) oblika seksualnog nasilja službenim institucijama prijavi samo 5% do 7% slučajeva. Takvu pravilnost su pokazala neka domaća istraživanja (vidi u Ženska soba, 2007) ali i međunarodne studije (vidi u Lovett i Kelly, 2009), te su ti korektivni faktori široko prihvaćeni u krugu aktivista i istraživača koji se bave ovom tematikom.

Istraživački tim u okviru izrade ove studije prihvatio je upravo ovaj posljednji pristup. Takav odabir utemeljen je na kombinaciji metodoloških i oportunističkih razloga. Pristup procjene putem sekundarnih podataka preporuča se za istraživanja s velikim vremenskim odmakom, a smatramo da bi u našem istraživanju mogao biti posebno pogodan upravo zbog raznih svjedočanstava koja su prikupljana, istraga za djela ratnih zločina koje su provedene te udruga i organizacija koje pružaju različite oblike pomoći i podrške svim skupinama stradalnika Domovinskog rata. Nadalje, provođenje istraživanja na slučajnim i reprezentativnim uzorcima, bez obzira da li se radi o direktnoj metodi prikupljanja podataka o osobnim iskustvima ili „susjedskoj“ ili mrežnoj metodi, je izrazito otežano zbog pomjeranja i raseljavanja stanovništva, o čemu postoji malo strukturiranih podataka. U konačnici, na ovakav odabir značajan utjecaj su imali i oportunistički faktori, a ponajprije raspoloživo vrijeme i ograničeni financijski resursi za izradu studije. Sam pristup je detaljnije opisan u narednom potpoglavlju.

2.2. Metodologija i procedure rada

2.2.1. Metodologija rada

Kako bismo proveli procjenu ukupnog broja žrtava seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata metodom kritičke evaluacije sekundarnih izvora, prvi zadatak je bio prikupiti informacije o svim poznatim slučajevima seksualnog nasilja u Domovinskom ratu, i to o njihovom broju i obilježjima. Da bi se prikupili podaci o što većem broju slučajeva seksualnog nasilja u Domovinskom ratu korišteni su svi dostupni izvori, od službenih dokumenata istražnih i pravosudnih tijela (optužnice, presude, bilješke sa suđenja za ratne zločine itd.), svjedočanstava prikupljenih i objavljenih od strane nevladinih organizacija, informacija iz osobnog iskustva samih žrtava ili svjedoka, informacija i iskustava stručnjaka koji su imali doticaj sa žrtvama ili potencijalnim žrtvama (psiholozi, psihijatri, liječnici itd.) do informacija i iskustava koje su prikupili aktivisti i zaposlenici nevladinih (ženske organizacije, organizacije stradalnika Domovinskog rata, udruge branitelja, udruge izbjeglih i povratnika itd.) i međunarodnih organizacija.

U svrhu što šireg obuhvata mogućih izvora informacija o poznatim slučajevima poduzete su slijedeće aktivnosti:

- Sastavljen je popis osoba i organizacija koje su do sada u javnosti istupale o temama povezanim s ratnim zločinima, a posebice seksualnom nasilju u okviru ratnih zbivanja.
- Sastavljen je popis osoba i organizacija koje su mogle imati kontakta sa žrtvama i potencijalnim žrtvama s obzirom na usluge koje pružaju rizičnim skupinama (različite kategorije stradalnika Domovinskog rata, izbjeglice i povratnici itd.).
- Sve identificirane osobe i organizacije kontaktirane su osobno, telefonski ili putem elektroničke pošte radi prikupljanja informacija o slučajevima s kojima raspolažu ili upućivanja na druge moguće izvore.
- Prikupljena je dokumentacija koja se odnosi na optužnice i suđenja za ratne zločine pred hrvatskim sudovima te pred Međunarodnim sudom za ratne zločine na području bivše Jugoslavije (tekst optužnica, presude, bilješke sa suđenja koje su sastavljale udruge civilnog društva). Prikupljene su i određene šture informacije o slučajevima koji su još uvijek u istražnom ili predistražnom postupku.
- Napravljeno je pretraživanje internetskih izvora prema ključnim riječima „silovanje“ i „seksualno nasilje“ a koje su povezane s pojmovima kao što su „Domovinski rat“ i „rat na području bivše Jugoslavije“.
- Prikupljene su i analizirane publikacije koje se odnose na ratne zločine tijekom Domovinskog rata, s posebnim naglaskom na one publikacije koje obrađuju događanja u srpskim koncentracijskim logorima.
- Provedeno je pretraživanje arhiva Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata.
- Obilazak lokacija na kojima se prema preliminarnim informacijama dogodio najveći broj poznatih silovanja radi prikupljanja dodatnih informacija i uspostave kontakata s dodatnim izvorima.

U ovome Izvješću koristili smo navode 24 stručne bibliografske jedinice. U svrhu prikupljanja podataka koristili smo 25 dokumenata od kojih neki imaju i po tristotinjak stranica materijala, a knjige iz arhive i nekoliko tomova. Od navedenog broja dokumenata 17 je s internetskih izvora, 10 je knjiga iz kojih smo crpili podatke, pretražili smo oko 200 stranica arhivskog materijala. Tijekom istraživanja kontaktirali smo 32 institucije, organizacije ili udruge, razgovarali smo s 46 ljudi, od kojih smo intervjuirali njih 25. Tijekom terenskog istraživanja posjetili smo Osijek, Vukovar, Knin, Drniš i Benkovac, te općine Prominu i Polaču.

Sve prikupljene informacije o poznatim slučajevima seksualnog nasilja unesene su u jedinstvenu analitičku matricu, s ciljem lakše kasnije analize i preglednosti prikupljenih podataka. Svaki slučaj seksualnog nasilja u analitičkoj matrici je opisan prema slijedećim obilježjima: **obilježja slučaja** (mjesto, vrijeme, prijavljen/neprijavljen, pojedinačni/dio niza, trajanje, povezanost s drugim zločinima, svjedoci i sl.), **obilježja žrtve** (identitet, ako je poznat, dob, spol, etnička pripadnost, civil/vojnici i sl.), **obilježja počinitelja** (civil/vojnici, pripadnost redovnoj vojsci ili paravojnim formacijama, položaj u organizaciji i sl.), te **okolnosti zločina** (okupacija, upadi, logori, manipulacije stanovništvom i sl.) i druge podatke i napomene (izvor informacije, je li pokrenut kakav pravni postupak i sl.). Navedeni podaci su kasnije korišteni za analizu obrazaca seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata. Radi bolje vizualizacije, podaci o poznatim slučajevima su uneseni u jedinstvenu mapu poznatih slučajeva seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata. Nakon prikupljanja podataka o poznatim slučajevima provedena je analiza njihovih obilježja kako bi se prepoznali tipični obrasci slučajeva, odnosno situacija u kojima su se događala ratna silovanja i drugi oblici seksualnog nasilja (vidi naredno potpoglavlje). Broj poznatih slučajeva te obrasci korišteni su za procjenu ukupnog broja žrtava seksualnog nasilja.

2.2.2. Detalji istraživačkog procesa

Izvori iz kojih smo crpili informacije i podatke o žrtvama, okolnostima zločina i ostalome relevantnom za obradu teme obuhvaćaju raspon od internetskih stranica s izvješćima o suđenjima ratnim zločincima poput one *Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, Hrvatskog informacijskog centra ili Centra za mir i nenasilje u Osijeku*, preko knjiga poput *Sunčice/Sunny* (2011.) koju su zajednički izdali *Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora* i *Udruga Sunčica*, zatim one Dominika Vorgića *Srpski logor Begejci – Sjećanje jednog logoraša*, Ivana Mravka *Svjetlost Vukovara*, te Predraga Matića – Freda *Ništa lažno*, pa sve do istraživačkog izvještaja *Documente – centra za suočavanje s prošlošću o Civilnim žrtvama rata u Hrvatskoj* (2012.) ili raspoloživih dokumenata iz *Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata* i tablice sa podacima iz DORH-a. Detaljan popis bibliografije i izvora informacija naveden je u Dodatku ovome Izvješću.

Središnji ured DORH-a u Zagrebu na raspolaganje nam je stavio tablicu sa 113 slučajeva od kojih su 52 u pravnoj proceduri. Zbog šturih podataka dio njih nismo unijeli u analitičku matricu te oni nisu doprinijeli detaljnijoj analizi obrazaca.

U matricu su uneseni podaci iz svih 14 slučajeva temeljem svjedočanstava opisanih u knjizi *Sunčica/Sunny* (2011.). Marija Slišković, predsjednica udruge *Žene u Domovinskom ratu* omogućila nam je,

prilikom boravka i istraživanja na terenu u Istočnoj Slavoniji, odlazak u vukovarsku *Kuću Sunčica* koja okuplja žrtve ratnog silovanja i razgovor s nekima od tih žena.

U *Hrvatskom memorijalno-dokumentacijskom centru Domovinskog rata* na raspolaganje nam je stavljeno 17 arhivskih dokumenata koji sadrže podatke o pojedinim slučajevima silovanja i seksualnog zlostavljanja na području Republike Srpske Krajine u razdoblju od 1991. do 1994. godine kao i 24 dokumenta sa svjedočenjima žrtava. Podatke iz tih izvora također smo uvrstili u matricu.

U *Documenti – centru za suočavanje s prošlošću*, Vesna Teršelić, Emina Bužinkić, Slaven Rašković i Milena Čalić Jelić stavili su na raspolaganje publikacije, spoznaje i iskustva producirane u okviru Centra, te su preporučili kontakte na terenu u Vukovaru, Osijeku, Drnišu i Kninu. U *Ministarstvu pravosuđa RH* s istraživačkim timom je surađivala Nikica Vidmar Hamer, a iz *Ženske sobe - Centra za seksualna prava*, Maja Mamula. Neke od kontaktiranih udruga poput *Deše* iz Dubrovnika i *Europskog doma* u Vukovaru podržale su istraživanje, ali nisu raspolagale za nas upotrebljivim podacima.

Koordinatorica Centra za žene žrtve rata – Rosa Nela Pamuković bila nam je od dvostruke pomoći. S obzirom na iskustva rada Centra sa ženama žrtvama Domovinskog rata, dostavila nam je 8 slučajeva njihovih klijentica od kojih smo 6 slučajeva uvrstili u našu matricu jer se radilo o slučajevima koji nisu ranije bili prijavljeni. Osim toga, preporučila nam je druge eksperte i kolegice – psihologinje, psihijatricu, socijalne radnice i psihoterapeutkinje – od kojih smo ostvarili suradnju s Marijanom Senjak, Suzanom Kulović i Radom Borić, koje su nam otvorile vrata i prema drugim svojim kolegicama s područja psihološke pomoći.

Kao još jedan od izvora informacija o konkretnim slučajevima silovanja u Domovinskom ratu koristili smo izvještaj *Vojna operacija «Oluja» i poslije*, koji je HHO objavio 2001. godine, a podatke o broju osoba razmijenjenih iz srpskih logora, te vrstama stradanja žena u Domovinskom ratu dobili smo iz izvješća Stjepana Adanića, bivšeg zamjenika ministra obrane RH i člana pregovaračkog tima za razmjenu ratnih zarobljenika tijekom 1991. i 1992. godine.

Podatke za analizu slučaja i obrazaca dobili smo i od psihijatra Mladena Lončara, načelnika Sektora za psihosocijalnu i zdravstvenu skrb *Ministarstva branitelja*, koji je radio sa žrtvama zlostavljanja u ratu, a i sam je imao iskustvo boravka u logoru.

Istraživački rad na prikupljanju podataka koji je omogućio procjenu broja silovanih i seksualno zlostavljanih osoba u Domovinskom ratu obuhvaćao je, slijedom navedenog, terenska istraživanja i sastanke s informatorima i ekspertima u Zagrebu i okolici, a poduzeli smo i dva duža boravka u drugim dijelovima Hrvatske u kojima nam je mapa sa zabilježenim i označenim slučajevima silovanja pokazala njihovu veću koncentraciju. Riječ je o istočnoj Hrvatskoj, točnije Vukovaru i Osijeku, te o gradovima u dalmatinskom zaleđu, Kninu, Drnišu i Benkovcu.

Dio tima je četiri dana bio na području Vukovara i Osijeka gdje se sastao s predstavnicima tamošnjih udruga, izravnim sudionicima ratnih zbivanja na tome području raznih nacionalnosti, žrtvama silovanja, te državnim dužnosnicima koji u svom djelokrugu posla imaju i ratne zločine. Zanimale su nas spoznaje o slučajevima seksualnog zlostavljanja, eventualna osobna iskustva, te prijedlozi i mišljenja o načinima obeštećenja za žrtve.

U Vukovaru smo se susreli i razgovarali s Mandom Patko, predsjednicom udruge *Vukovarske majke*, zatim Danijelom Rehakom, predsjednikom *Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora* (HDLSKL), Slobodanom Jakovljevićem, predsjednikom Udruženja porodica srpskih civilnih žrtava *Protiv zaborava*, te, u *Kući Sunčica*, s grupom od 6 žena, žrtava silovanja tijekom Domovinskog rata. Njihove spoznaje i podatke koje su nam iznijeli u intervjuima uključili smo u ovaj izvještaj.

Osječki dio terenskog istraživanja obuhvatio je susret s predstavnicima *Županijskog državnog odvjetništva Osijek*, glavnim državnim odvjetnikom Davorom Petričevićem, te njegovim suradnicima Miroslavom Dasovićem i Valentinom Mađaroš. Obavijestili su nas kako raspolažu podacima o 52 slučaja, ali nam iste nisu dali na uvid. Prema našem mišljenju u velikoj mjeri ti se slučajevi preklapaju s onima ranije dobivenim iz DORH-a. O iskustvima koja se tiču rada i suradnje institucija na području istočne Slavonije izvijestila je Veselinka Kastratović iz *Centra za mir i nenasilje Osijek*.

Drugi dio tima koji je tri dana boravio na području dalmatinskog zaleđa obišao je Drniš, Knin i Benkovac, te općine Promina i Polača, temeljem indicija proizašlih iz analitičke matrice i mape sa slučajevima seksualnog zlostavljanja koja je pokazala značajnu koncentraciju istih na navedenom području. Na području Drniša, u općini Promina, zaseoku Aralice kazivači su bili Dinka Karaga, njena sestra i sestrin muž koji su svjedočili o uvjetima života na okupiranom području i jednom, njima poznatom slučaju silovanja. Nešto manje podataka dobili smo od Roberta Mihaljevića, tajnika udruge *142. brigada* i Vinke Badžim iz tamošnjeg *Crvenog križa*.

U Kninu su se članovi istraživačkog tima susreli s predstavnikom udruge *Hoću kući*, Nenadom Marićem, bivšim zaposlenikom *Misije OSCE-a* koji je pratio suđenja ratnim zločincima te predstavnicom udruge *Zvonimir*, Zvezdanom Bajić Zeljak. Na preporuku *Documente*, u Benkovcu smo se sastali s Eugenom Frkovićem, osobom koja je cijelo vrijeme rata boravila na okupiranom području i o tome nam svjedočila, te s logorašem kninskog zatvora, Radoslavom Bobanovićem koji nam je razjasnio okolnosti i zbivanja u zatvoru, odnosno bolnici u Kninu.

Informacije, podatke i spoznaje dobivene tijekom istraživanja, što analizom dokumentacije, što intervjuima na terenu, što drugim opisanim metodama, iskoristili smo u procesu procjene broja žrtava seksualnih zločina počinjenih tijekom Domovinskog rata, te uključili u ovo izvješće, odnosno njegove pojedine dijelove.

2.2.3. Ograničenja i manjkavosti metodologije

Osim ograničenja koja su imanentna metodologiji za procjenu broja žrtava seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata koja je odabrana u ovoj studiji (projekcija temeljem sekundarnih podataka), dodatna ograničenja naše procjene proizlaze iz načina na koji je ona u ovom slučaju implementirana. U tom smislu prepoznajemo nekoliko mogućih ograničenja i manjkavosti primijenjenog pristupa.

Prije svega, naša sistematizacija poznatih slučajeva spada u prvi cjeloviti pokušaj prikupljanja navedenih podataka i njihovog objedinjavanja u jedinstvenu bazu. S obzirom da je navedeni posao odrađen u kratkom periodu, da pojedini potencijalni izvori nisu na vrijeme dostavili svoje informacije i podatke

ili nisu bili raspoloživi za suradnju, obuhvat naše baze vjerojatno nije potpun. To se posebice odnosi na obuhvat žrtava na srpskoj strani u sukobu, s obzirom da su nam bili znatno lakše dostupni izvori, osobe i organizacije koji imaju informacije o žrtvama na hrvatskoj strani u sukobu. Naša baza nije bila stavljena na raspolaganje stručnoj i zainteresiranoj javnosti, koja bi mogla uočiti i ispraviti neke greške i propuste prije izrade ovog analitičkog izvještaja.

Za određeni broj slučajeva za koje smo dobili indicije da postoje nismo imali detaljnijih informacija te nismo mogli procijeniti da li se radi o slučajevima koji su već uneseni u bazu ili se radi o novim slučajevima, pa ih stoga nismo evidentirali. To se uglavnom odnosi na određeni broj slučajeva za koje DORH provodi istragu, zbog čega su podaci o tim slučajevima klasificirani kao tajni. Zbog toga postoji mogućnost da je broj poznatih slučajeva veći za 10 do 15 od onog koji je korišten u analizi, što ima izravne posljedice na procjenu ukupnog broja slučajeva.

Manjkavosti pristupa mogu ići i u suprotnom smjeru, precjenjivanja ukupnog broja slučajeva. Naime, pri prikupljanju informacija i podataka o poznatim slučajevima nismo postavljali stroge kriterije u pogledu vjerodostojnosti izvora. U našu bazu su tako ušli i određeni slučajevi koji su navedeni samo na pojedinim web stranicama nekih udruga iako se ne spominju u drugim izvorima, a ponekada ti slučajevi nisu bili niti detaljno opisani. Također, u bazi se nalaze i neki slučajevi za koje je DORH obustavio istragu zbog nedostatka dokaza o počinitelju ili čak sumnji da se samo djelo nije dogodilo.

Nadalje, samo za manji dio poznatih slučajeva smo imali većinu informacija koje su predviđene analitičkom matricom, tako da se analiza obrazaca i njihovih obilježja temelji na nepotpunim podacima. Postoji mogućnost da bi određeni zaključci o pojedinim obrascima ili čak broj obrazaca bio drugačiji da je bilo moguće prikupiti sve podatke za sve poznate slučajeve. S obzirom da se jedan od scenarija procjene broja žrtava temelji i na navedenim obrascima, to bi moglo utjecati na konačnu procjenu broja žrtava.

2.3. Obrasci seksualnog nasilja u poznatim slučajevima

2.3.1. Osnovni statistički podaci o zabilježenim slučajevima seksualnog nasilja

U analitičkoj matrici smo tijekom analize skupili sveukupno 165 slučajeva seksualnog nasilja (incidencija) za vrijeme Domovinskog rata, pri čemu se tih 165 slučajeva odnosi na ukupno 147 žrtava seksualnog nasilja (prevalencija). Neke osobe bile su žrtve višestrukog seksualnog nasilja (njih 11, odnosno 7,5%), pa su nam se stoga u analitičkoj matrici pojavile kao sudionici različitih slučajeva. Slučaj seksualnog nasilja je određen situacijom (mjesto i vrijeme) u kojoj se on dogodio te identitetom, odnosno karakteristikama počinitelja. Višestruka silovanja iste žrtve, u istoj situaciji (mjesto i vrijeme) od istih počinitelja, bilo da se radi o istim pojedincima ili pripadnicima iste skupine, nisu evidentirani kao različiti slučajevi, nego kao jedan slučaj višestrukog seksualnog nasilja nad istom/istim žrtvama. Ovakvo dupliciranje žrtava bilo je nužno kako bismo pokrili što je veći mogući broj slučajeva seksualnog nasilja, te tako dobili bolji uvid u obrasce seksualnog nasilja. Prije navođenja statistika u narednom poglavlju, želimo

naglasiti da, zbog velikog vremenskog odmaka i različite razine detalja u pojedinim izvorima, svi podaci nisu poznati za ukupan broj slučajeva (165), pa je postotke potrebno tumačiti kao postotke unutar ukupnog broja slučajeva za koje je podatak poznat, osim ako je drugačije navedeno.

U cjelokupnom broju slučajeva koje smo skupili, od 147 žrtava seksualnog nasilja, 16 (10,88%) žrtava bile su muškarci, dok je žena bilo 126 (85,71%), a za 5 (3,4%) žrtava u izvoru nije bio naveden spol žrtve. Oko jedne četvrtine žrtava (38) je seksualno nasilje pretrpjelo u nekom obliku zarobljeničtva, a za 113 (76,87%) zabilježeno je da su seksualno nasilje pretrpjeli van zarobljeničtva, dok je za 3 žrtve seksualno nasilje zabilježeno kako van zarobljeničtva, tako i naknadno u zarobljeničtvu (2,04%). I dio žrtava (oko 24) koje su pretrpjele seksualno nasilje van logora ili zatvora bile su barem kratkotrajno zatočene. Za 63 (38,18%) žrtve smo doznali da je seksualno nasilje bilo praćeno i nekom vrstom torture. U 14 slučajeva (8,4%) silovanje je bilo popraćeno ubojstvom žrtve, dok je u 14 slučajeva (8,4%) slučaj seksualnog nasilja bio popraćen ubojstvom neke druge osobe. Za 3 dodatne žrtve je poznato da su do današnjeg dana preminule. Slijedom toga, sa sigurnošću smo utvrdili da je 17 žrtava preminulo, što čini 11,56%. U 22 slučaja (13,3%) eksplicitno je navedeno da je seksualno nasilje bilo popraćeno pljačkom.

Među žrtvama koje su seksualno nasilje pretrpjele u zarobljeničtvu bilo je 15 (39,47%) muškaraca te 23 (60,52%) žene, dok je među žrtvama koje su seksualno nasilje pretrpjele van zarobljeničtva 89 (98,88%) žena te 1 (1,22%) muškarac. Navedeni podaci upućuju na zaključak kako je većina muškaraca za koje postoje saznanja da su pretrpjeli seksualno nasilje, to doživjelo u logorima. Tu činjenicu smo implementirali i u našoj procjeni broja slučajeva seksualnog nasilja. Dob je poznata za 30 žrtava. Medijalna dob iznosi 44,5 navršениh godina života (za vrijeme izvršenja čina seksualnog nasilja), a polovica žrtava starosti je između 24,5 i 60 godina. Prikaz strukture uzorka po dobi dan je u tablici 1. Ovakva dob uglavnom odgovara fertilnoj dobi kod žena, a to i jest dobna skupina koja je pod najvećim rizikom da postane žrtva seksualnog nasilja.

Promatrajući slučajeve seksualnog nasilja, 38 (38,8%) slučajeva karakterizirano je kao dio niza, odnosno, kao samo jedan slučaj u nizu sličnih slučajeva, dok je 60 (61,2%) slučajeva okarakterizirano pojedinačnim slučajem. Takav omjer ukazuje na to da se većina slučajeva odnosi na svojevrsne incidentne situacije, a ne na plansko i sistematsko korištenje seksualnog nasilja kao metode ratnog djelovanja. Za 50 (52,1%) slučajeva zabilježeno je da su bili jednokratni, odnosno da se slučaj seksualnog nasilja dogodio jednom, dok je za 46 (47,9%) slučajeva navedeno da je seksualno nasilje bilo opetovano. U 53 slučaja (59,6%) zabilježeno je da je slučaj uključivao više počinitelja, dok je u 36 slučajeva (40,4%) zabilježeno da je slučaj uključivao jednog počinitelja. Kod slučajeva s više počinitelja, najčešće se radilo o 2 počinitelja (14 slučajeva, 26,41%), dok je najveći zabilježeni broj počinitelja 20 (1 slučaj). S obzirom na to da se struktura broja počinitelja, odnosno učestalosti silovanja i broja žrtava unutar jednog slučaja razlikuje s obzirom na obrasce, koje ćemo objasniti u daljnjem tekstu, relativno stabilno polariziranje slučajeva u ovim kategorijama može se objasniti upravo različitim obrascima.

U 45 (27,3%) slučajeva navedeno je da su bili prisutni svjedoci seksualnog nasilja, dok je za 44 slučaja naveden i identitet svjedoka. Struktura identiteta svjedoka dana je u tablici 2.

Tablica 1: Struktura slučajeva po dobi

	n (%)
<18	1 (3,3)
18-24	6 (20,0)
25-34	3 (10,0)
35-44	5 (16,7)
45-54	4 (13,3)
55-64	6 (20,0)
65>	5 (16,7)
Ukupno	30 (100,0)

Tablica 2: Sstruktura slučajeva prema identitetu svjedoka

	n (%)
Član obitelji	11 (25,0)
Stražar	2 (4,5)
Stražari	1 (2,3)
Suprug	6 (13,6)
Susjed	6 (13,6)
Zatvorenici	18 (40,9)
Ukupno	44 (100,0)

Kada je u pitanju oblik seksualnog nasilja, zabilježeni slučajevi uglavnom su uključivali silovanje. Tako 100 slučajeva (60,6%) uključuje neki oblik silovanja, 2 (1,2%) su slučaja pokušaja silovanja, 6 slučajeva (3,63%) uključuje neki oblik sakaćenja, a 36 (21,8%) uključuje drugo seksualno nasilje, kako smo ga prethodno definirali (vidi poglavlje 1.3.2). Za 36 slučajeva, dobivenih od Državnog odvjetništva Republike Hrvatske, nije bio eksplicitno naveden tip seksualnog nasilja, međutim, s obzirom na tip zločina procesuiran od strane državnog odvjetništva, pretpostavili smo da su navedeni slučajevi uključivali neki oblik silovanja, čime smo broj slučajeva koji uključuje silovanje korigirali na 136 slučajeva, odnosno 82,4%. U cijeloj analizi, za 4 slučaja postoji eksplicitni zapis da je došlo do trudnoće (2,4%).

Od svih slučajeva u kojima su svjedoci mogli na neki način identificirati počinitelja, u 53 slučaja kao počinitelj se navodi pripadnik paravojnih formacija (32,1%). U 30 slučajeva kao počinitelj navodi se redovna vojska (18,2%), dok za 82 slučaja (49,7%) nemamo podatak o vojnoj pripadnosti počinitelja. Navedeno sugerira kako su izvršitelji seksualnog nasilja znatno češće bili pripadnici paravojnih formacija nego pripadnici redovne vojske, što ima značajne reperkusije na obrasce i procjene učestalosti s obzirom na prisutnost različitih vojnih formacija na pojedinom teritoriju.

S obzirom da su pri izradi baze svih poznatih slučajeva seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata korišteni izvori različite kredibiliteti, u svrhu omogućavanja evaluacije kredibiliteta zabilježenih slučajeva, napravili smo „skalu kredibiliteta“ koja se primarno temelji na informaciji o tome je li slučaj obuhvaćen nekom formalno-pravnom procedurom te koji je ishod te procedure. Pri tome smo ocjenom -4 označili slučajeve koji su izrazito upitni (slučajevi s oslobađajućim presudama), s ocjenom -3 označili smo slučajeve gdje je optužnica odbačena, s ocjenom -2 označili smo slučajeve gdje nije prikupljeno dovoljno dokaza, a ocjenom -1 označili smo slučajeve koji su otišli u zastaru. Ocjenom 0 označili smo slučajeve gdje nismo bili u mogućnosti procijeniti kredibilitet (ili slučaj nije procesuiran od strane nadležnih institucija, ili nismo uspjeli pronaći formalne podatke o tom slučaju). Ocjenom 1 označili smo slučajeve gdje nadležne institucije provode izviđanje terena u svrhu podizanja optužnice, ocjenom 2 označili smo slučajeve gdje je pokrenuta službena istraga, ocjenom 3 označili smo slučajeve gdje je podignuta optužnica i ocjenom 4 označili smo slučajeve gdje je donesena osuđujuća presuda. Prosječna „ocjena“ kredibiliteta svih slučajeva je 1,43 (s = 1,729). Pregled strukture slučajeva dan je u tablici 3. S obzirom na velik broj slučajeva koji su na neki način procesuirani, a vrlo mali broj slučajeva koji su odbačeni ili nekredibilni, smatramo da je razumno pretpostaviti da je većina ovih slučajeva prijavljena nadležnim institucijama.

Tablica 3: Struktura slučajeva prema kredibilitetu

	n (%)
-4	3 (1,8)
-2	1 (0,6)
-1	1 (0,6)
0	57 (34,5)
1	41 (24,8)
2	4 (2,4)
3	30 (18,2)
4	28 (17,0)
Ukupno	165 (100)

Konačno, sve smo slučajeve mapirali na kartu Hrvatske, kako bismo vizualizirali disperziju slučajeva radi jasnijeg uočavanja obrazaca, s obzirom na prostornu koncentraciju te karakter i dinamiku ratnih sukoba na pojedinim područjima (slika 1). Na mapi je vidljivo grupiranje slučajeva u dva uska područja: Istočna Slavonija te Sjeverna Dalmacija, odnosno područje između Knina, Zadra i Šibenika. Ostali slučajevi su disperzirani na ostatku ratom zahvaćenog područja RH te manji broj izvan ratom zahvaćenih područja. Najveći broj poznatih slučajeva (oko 40%) odnosi se na područje Istočne Slavonije (uključujući i slučajeve silovanja u srpskim koncentracijskim logorima koji su se nalazili na području Republike Srbije). U druga dva ratom zahvaćena područja broj slučajeva je gotovo dvostruko manji. To ukazuje na zaključak da je karakter ratnih zbivanja na području Istočne Slavonije bio nešto drugačiji nego u drugim područjima, barem kada je u pitanju rizik od seksualnog nasilja, ali i drugih oblika torture.

S obzirom na različit intenzitet nasilja u različitim razdobljima, vremenski smo slučajeve podijelili u grupu najvećih ratnih zbivanja, dakle početka Domovinskog rata (kolovoz 1991. do travnja 1992.), period 'mirovanja agresije' (svibanj 1992. do prosinca 1994.), te period 'oslobodilačkih akcija' i kraja Domovinskog rata (siječanj 1995. do kraja rata). Gotovo 2/3 poznatih slučajeva seksualnog nasilja odnosi se na prvo razdoblje, dakle sam početak Domovinskog rata. O intenzitetu seksualnog nasilja u tom periodu posebice govori činjenica da se radi o vremenski kratkom razdoblju, od svega 8 do 9 mjeseci. U ovom razdoblju posebno su izraženi slučajevi u Istočnoj Slavoniji. Od ukupnog broja slučajeva zabilježenih u toj regiji, gotovo 90% se dogodio u tom prvom razdoblju. U ostalim regijama slučajevi su više disperzirani kroz vrijeme, s ipak određenom koncentracijom u najdužoj fazi „mirovanja agresije“.

Tablica 4: Presjek slučajeva prema lokaciji i vremenskom razdoblju

	8/1991-4/1992		5/1992-1/1995		1/1995 -		UKUPNO		Nepoznato
	n (%)	(%)*	n (%)	(%)*	n (%)	(%)*	n (%)	(%)*	
Istočna Slavonija	58 (89,2)	(54,1)	58 (89,2)	(54,1)	58 (89,2)	(54,1)	58 (89,2)	(54,1)	58 (54,1)
Dalmatinsko Zaleđe	12 (31,6)	(11,3)	12 (31,6)	(11,3)	12 (31,6)	(11,3)	12 (31,6)	(11,3)	12 (11,3)
Ostatak SAO Krajine	14 (40,0)	(13,2)	14 (40,0)	(13,2)	14 (40,0)	(13,2)	14 (40,0)	(13,2)	14 (13,2)
Van ratnih zbivanja ⁴	19 (79,2)	(17,9)	19 (79,2)	(17,9)	19 (79,2)	(17,9)	19 (79,2)	(17,9)	19 (17,9)
Nepoznato	3 (100,0)	(2,8)	3 (100,0)	(2,8)	3 (100,0)	(2,8)	3 (100,0)	(2,8)	3 (2,8)
UKUPNO	106 (64,2)	(100,0)	106 (64,2)	(100,0)	106 (64,2)	(100,0)	106 (64,2)	(100,0)	106 (100,0)

*postoci unutar stupca

2.3.2. Glavni obrasci seksualnog nasilja u RH

Analizirajući kontekst i dostupne informacije o pojedinim slučajevima seksualnog nasilja, uočili smo tri temeljna obrasca seksualnog nasilja za vrijeme Domovinskog rata. Dva temeljna obrasca aktivna su, u najvećoj mjeri, za vrijeme početka oružanih sukoba u Republici Hrvatskoj, u razdoblju između kolovoza 1991. i travnja 1992. godine, dok je treći obrazac aktivan za vrijeme okupacije hrvatskih područja, odnosno za vrijeme mirovanja agresije srpskih snaga u razdoblju od 1992. do 1995.

4 Uključuje događaje van zone ratnog djelovanja, kao što je zatvor u Kerestincu itd.

2.3.2.1. Seksualno nasilje nad zatvorenicima u logorima

Seksualno nasilje u slučajevima zatočeništva, u logorima van RH, ili u zatvorima unutar RH, u pravilu je karakterizirano opetovanim, višestrukim slučajevima silovanja, pri čemu žrtve navode da je silovanje rađeno nad većim brojem osoba, odnosno svoj slučaj navode kao ‘jedan u nizu’. Ovaj obrazac je najbliži slučajevima korištenja seksualnog nasilja kao metode torture i/ili ratnog oružja, kakvi su zabilježeni u Bosni i Hercegovini i Ruandi. U pravilu seksualno nasilje u ovom obrascu je relativno javno, bilo da se odvija u odvojenim prostorijama uz prisutnost i drugih žrtava, ili pak potpuno javno, pred svim zatvorenicima.

Ako se seksualno nasilje događalo pojedinačno i u odvojenim prostorijama bez prisutnosti drugih žrtava, onda se to uglavnom događalo po određenom obrascu kojeg su prepoznavale i druge žrtve i drugi zatvorenici⁵. Slučajevi silovanja u logorima često su popraćeni drugim oblicima seksualnog nasilja i perverzних radnji, a nerijetko poprimaju i karakteristike seksualnog ropstva, gdje se žrtve odvoje iz uobičajenog zatvorskog okruženja u okruženje u kojem se vršilo seksualno nasilje. Broj počinitelja u ovim slučajevima u pravilu je višestruk, pri čemu je nad nekim žrtvama seksualno nasilje vršilo više počinitelja odjednom, dok je u drugim slučajevima žrtva izložena višestrukim slučajevima seksualnog nasilja s različitim počiniteljima.

Uz silovanje, žrtve u pravilu trpe i druge oblike fizičke i psihičke torture. Ovakav oblik nasilja uglavnom je zabilježen nad stanovništvom koje je odvedeno s područja Istočne Slavonije u koncentracijske logore, u vremenskom razdoblju između kraja 1991. godine i početka 1992. godine. Višestruko seksualno nasilje nad više žrtava od strane većeg broja počinitelja zabilježeno je i u zatvorima u Kninu, također krajem 1991. godine, međutim, s naznakama niže učestalosti, odnosno incidentnih događanja tijekom kraćeg razdoblja⁶. Neke od žrtava koje su izložene seksualnom nasilju u zatočeništvu, već su ranije izložene seksualnom nasilju prilikom privremenog zatočeništva kod osvajanja određenog područja.

Unutar ovog obrasca zamijećene su razlike s obzirom na spol zatvorenika. Muškarci su bili izloženi primarno nanošenju boli udarcima u genitalije, što je prema svjedočanstvima iskusila vjerojatno većina zatvorenih muškaraca. Neki od njih zadobili su trajna oštećenja genitalija te vjerojatno sterilitet. Manji dio muškaraca je bio prisiljen sudjelovati u perverzним radnjama s drugim zatvorenicima, a još manji broj je bio sudionik silovanja u užem smislu. S druge strane, nad ženama je uglavnom vršeno silovanje.

2.3.2.2. Seksualno nasilje kao neposredna posljedica ulazaka neprijateljskih snaga u naseljena civilna područja

Ovaj obrazac je karakterističan za situacije ulaska neprijateljskih vojnih snaga u naselja u kojima je zatečen veći broj stanovništva. Slučajevi iz navedenog obrasca uglavnom se odvijaju u privatnim kućama i privatnim objektima neposredno nakon ulaska neprijateljskih vojnih snaga, najčešće u samom domu

5 Primjerice odvođenje žena na „pospremanje kreveta“ ili „kuhanje kave“. Navedeni element „javnosti“ seksualnog nasilja važan je element za procjenu broja žrtava i oslanjanje na iskaze zarobljenika o učestalosti te pojave.

6 Prema svjedočenju jednog od zatvorenika Rade Bobanovića, taj oblik torture događao se tijekom kratkog razdoblja od nekoliko dana, te je u njega bio uključen vjerojatno samo manji broj zatvorenika Kninskog zatvora.

žrtve, a seksualno nasilje, u pravilu silovanje, vrši se ili, češće, bez svjedoka, ili pred svjedocima koji su u pravilu članovi obitelji⁷. Slučajevi su najčešće jednokratni i individualni, sa samo jednom žrtvom, ali ponekad i s većim brojem počinitelja. Počinitelji u ovakvim slučajevima u pravilu su pripadnici paravojnih snaga, odnosno vojnih formacija bez jasne organizacijske strukture i bez jasne stegovne odgovornosti. Seksualno nasilje često je praćeno i drugim nasiljem i torturom prema žrtvi, ali i drugim zatečenim osobama, a ponekad i kratkotrajnim zatočeništvom na obližnjoj lokaciji. Slučajevi iz ovog obrasca masovnijeg su karaktera, a žrtve navode da je, uz nasilje izvršeno nad njima, drugo seksualno nasilje vršeno i nad drugim žrtvama u neposrednoj blizini.

Ovakav obrazac najviše je prisutan na teritoriju Istočne Slavonije i Vukovara krajem 1991. godine i početkom 1992. godine, ali i na teritoriju zadarskog i šibenskog zaleđa, odnosno na teritoriju RS Krajine u dalmatinskom zaleđu. Na području dalmatinskog zaleđa obrazac je ponovo izražen 1995. godine, međutim, žrtve navode da je u tim slučajevima silovanje bilo vršeno od strane redovitih snaga RS Krajine ili redovitih snaga Hrvatske vojske. Iznimno od pravila ovog obrasca, u Vukovaru i pojedinim dijelovima Istočne Slavonije, gdje su sukobi bili izraženiji, znalo je dolaziti do kratkotrajnog zarobljavanja većeg broja žrtava, gdje je dolazilo do slučajeva višestrukog silovanja od strane većeg broja osoba u nizu, kroz vremensko razdoblje od nekoliko dana, što nalikuje obrascu seksualnog nasilja u logorima.

Unutar ovog obrasca nismo uočili velik broj žrtava seksualnog nasilja muškoga spola, međutim, zabilježeno je nekoliko slučajeva kastracije muškaraca na terenu, prije odvođenja u logore. Takvi slučajevi su rijetki, međutim, zbog prirode zločina, visoka je vjerojatnost da veliki broj žrtava tog tipa nije preživio. Slučajevi drugih oblika seksualnog nasilja prema žrtvama muškoga spola nisu zabilježeni.

2.3.2.3. Seksualno nasilje nad zaostalim stanovništvom za vrijeme okupacije određenog naseljenog područja

Treći obrazac je obrazac seksualnog nasilja s najmanjim brojem zabilježenih slučajeva, te se odnosi na preostalo stanovništvo tijekom razdoblja okupacije određenog područja, a nakon smirivanja neposrednih ratnih djelovanja. Slučajevi iz ovog obrasca uglavnom su rijetki, međusobno odvojeni i ne ponavljaju se, odnosno radi se o individualnim slučajevima nasilja nad pojedincima u stanovništvu. Lokacijski, ovakvi slučajevi nasilja događali su se u privatnim objektima, najčešće tijekom 'patrole' ili 'pregleda' od strane službenih lica, nakon čega je žrtva bila prisiljena na neku seksualnu radnju, odnosno, najčešće, na spolni odnos. U pravilu, ovakvi slučajevi nisu popraćeni drugim oblicima nasilja, iako su povremene pljačke i premlaćivanja zabilježena. Žrtve ovog nasilja u svim zabilježenim slučajevima bile su žene.

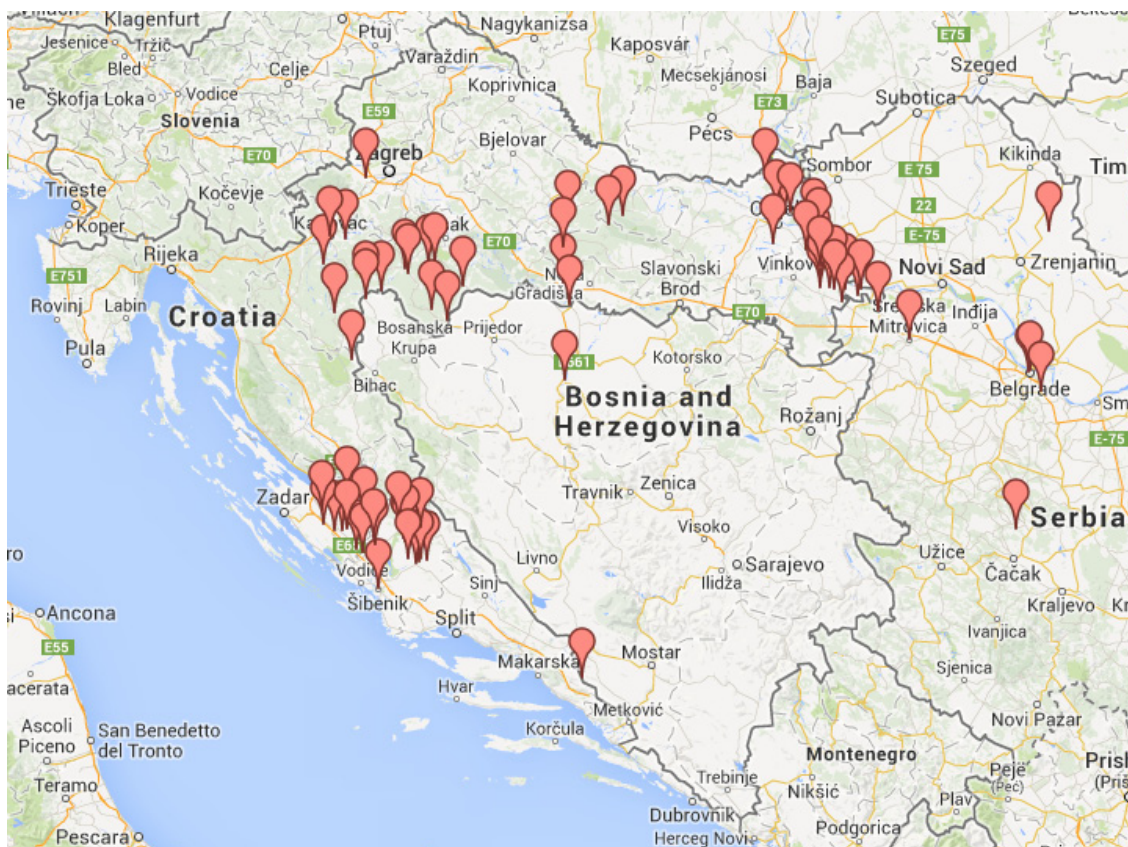
Seksualno nasilje unutar ovog obrasca nema političkog ili osvetničkog karaktera, već nalikuje seksualnom nasilju kakvo se pojavljuje i u 'mirnodopskim' uvjetima, odnosno, prema kategorijama Isikozlu i Millard (2010.), ovakav obrazac spadao bi u oblik oportunističkog silovanja nad civilima od strane vojnih

7 Ovo obilježje smanjuje vjerojatnost prijave tih slučajeva ili iznošenja vlastitih iskustava u javnost.

snaga. S obzirom da su slučajevi ovog obrasca privatni događaji, odnosno izrazito je mala vjerojatnost da su bili prisutni svjedoci, moguće je da su slučajevi bili manje prijavljivani, odnosno da je obrazac reakcije žrtve sličniji žrtvi u mirnodopskim uvjetima.

Gledajući obrasce u cjelini, smatramo da postoji nekoliko ključnih razlika između obrazaca drugog i trećeg tipa. S obzirom da su slučajevi iz obrasca trećeg tipa puno rjeđi od slučajeva obrazaca drugog tipa, lakšeg intenziteta i s manje kontinuiranog nasilja usmjerenog prema žrtvi, smatramo da su obrasci trećeg tipa najbližiji seksualnom nasilju van ratnih okolnosti, a da je prostor okupacije i snižene kontrole zbog ratnog stanja samo pogodovao individualnim motivima. S druge strane, intenzitet i učestalost nasilja u obrascu drugog tipa daje naslutiti da, iako ne postoje indicije organiziranog političkog cilja seksualnog nasilja, nasilje je bilo motivirano mržnjom spram neprijatelja, odnosno da je nasilje povremeno poprimalo osvetnički karakter. Uspoređujući obrasce s ranije spomenutom tipologijom Isikozlu i Millard, mogli bismo reći da obrasci drugog tipa nalikuju tipu seksualnog nasilja s ciljem, dok obrasci trećeg tipa nalikuju oportunističkom seksualnom nasilju.

Slika 1: Prikaz poznatih slučajeva seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata

2.4. Procjena ukupnog broja žrtava seksualnog nasilja u Domovinskom ratu

U okviru odabranog pristupa i metodologije, a na temelju prikupljenih podataka o poznatim slučajevima seksualnog nasilja tijekom Domovinskog rata i informacija prikupljenih tijekom istraživanja, identificirali smo tri moguće metode za procjenu ukupnog broja žrtava. Prva metoda se oslanja na primjenu korektivnih faktora za omjer između prijavljenih i neprijavljenih slučajeva seksualnog nasilja koji se primjenjuju u mirnodopskim uvjetima. Druga metoda podrazumijeva situacijsku procjenu za svaki od obrazaca i podobrazaca koji su uočeni temeljem analize poznatih slučajeva seksualnog nasilja, dok se treća oslanja na procjene samih eksperata i aktivista koji se bave pitanjima stradanja u Domovinskom ratu općenito ili posebice seksualnim nasiljem tijekom Domovinskog rata.

2.4.1. Protokol prve metode

Prva metoda kojom procjenjujemo broj žrtava odnosi se na ponderiranje prikupljenog broja poznatih slučajeva postotkom prijave seksualnog nasilja u općoj populaciji u uvjetima van ratnih događanja.

Nevladina organizacija Ženska soba navodi da se prema brojnim svjetskim, a i domaćim istraživanjima procjenjuje da na jedno prijavljeno silovanje dolazi između 15 do 20 neprijavljenih, a proporcija tamnih brojki je još veća za manje teška djela seksualnog nasilja. To potvrđuje i istraživanje Ženske sobe *Stanje seksualnih prava žena u Hrvatskoj* (2005.) koje na reprezentativnom uzorku od 1491 žene iz cijele Hrvatske pokazuje kako je 17% žena doživjelo pokušaj silovanja ili silovanje, od čega ih je samo 5% nasilje prijavilo policiji i/ili Državnom odvjetništvu (Ženska soba, 2007.).

U našem istraživanju odlučili smo zadržati, ali prilagoditi, taj interval procjene te tretirati slučajeve seksualnog nasilja u ratu na način da na svaki nama poznat slučaj dolazi 10 do 15 neprijavljenih slučajeva seksualnog nasilja (odnosno da nam je poznato između 6,66% i 10% slučajeva seksualnog nasilja). Smanjenje faktora, odnosno povećanje postotka poznatih slučajeva smatramo opravdanim zbog više razloga. Prije svega, ukupni broj žrtava koji smo prikupili u analizi ne predstavlja samo formalno-pravno prijavljene slučajeve organima progona (policija ili državno odvjetništvo), a što se uzima kao osnova za primjenu navedenog faktora u mirnodopskim uvjetima. Za oko 65% žrtava koje su evidentirane u našoj bazi vodi se neki oblik službenog kaznenog postupka (istraga, podignuta optužnica ili je došlo do presude u postupku), dok za 35% žrtava ne znamo vodi li se službeni postupak, kao niti je li postojala namjera prijave službenim vlastima. Dakle, bazu u našoj procjeni čini ukupni broj žrtava koje su nekome na neki način priznale da je do zločina došlo, a ne samo žrtve koje su svjedočile pred istražnim organima, što je baza koja se uobičajeno koristi u procjenama po ovoj metodi. Nadalje, žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu u pravilu nisu bile u bliskom odnosu s počiniteljem, stoga procjenjujemo da su žrtve spremnije prijaviti čin seksualnog nasilja, zbog čega je faktor uvećanja, u nekoj mjeri, također potrebno smanjiti. Dapače, žrtve su često bile lišene potpune slobode što uklanja mogućnost njihovog „aktivnog“ sudjelovanja u tom činu ili „poticanja“ počinitelja na taj čin, što je stigma koja se često vezuje uz

žrtve seksualnog nasilja u mirnodopskim okolnostima, a zbog čega dio njih izbjegava prijavu tog čina vlastima. Također, s obzirom na veliki protok vremena od čina seksualnog nasilja, pretpostavljamo da je broj prijavljenih slučajeva u nekoj mjeri veći, zbog više prilika za suočavanje s proživljenim nasiljem te su stoga žrtve nešto spremnije govoriti o seksualnom nasilju nakon većeg vremenskog odmaka. Uz sve navedeno, zbog međusobne solidarnosti žrtava i činjenice da je seksualno nasilje u ratu u pravilu usmjereno na veći broj žrtava i podrazumijeva (polu)javni čin, za razliku od, uglavnom, privatnog čina u razdobljima mira, procjenjujemo da su žrtve spremnije razgovarati i prijaviti čin seksualnog nasilja, odnosno da ga teže mogu „sakriti“ od drugih.

Kao argument za primjenu smanjenih faktora mogu se uzeti i iskustva iz Bosne i Hercegovine. Prema procjenama u BiH je između 20.000 i 50.000 žena preživjelo silovanja, dok su nevladine organizacije koje su radile na procesu priznavanja statusa žrtve u BiH od ukupne procijenjene brojke silovanih žena u svojoj evidenciji registrirale 3000 žrtava. Dakle, omjer između broja poznatih žrtava i ukupnog procijenjenog broja žrtava se kreće između 6,7 i 16,7.

Svakako se mogu pronaći i određeni argumenti za obrnutu tezu, koja bi tvrdila da uobičajene mirnodopske korektivne faktore treba povećati, a ne smanjiti. Prvi takav argument odnosi se na normalizaciju nasilja tijekom rata, zbog koje su se žrtve manje spremne isticati iz skupine ljudi nad kojima je vršen neki oblik nasilja, pa su stoga i manje spremne prijaviti čin seksualnog nasilja. Drugi argument se odnosi na moguću stigmatizaciju prijateljske i neposredne okoline zbog spolnog odnosa s neprijateljem, zbog čega bi dio žrtava mogla zanijekati postojanje nasilja. No, držimo da je čimbenika koji idu u smjeru smanjivanja korektivnog faktora više te da imaju jači učinak.

Prema tome, odlučili smo prilagoditi ustanovljeni postotak prijavljenih slučajeva, te pretpostaviti da naš uzorak predstavlja 6,66 do 10 posto ukupnog broja slučajeva seksualnog nasilja u Domovinskom ratu, što predstavlja povećanje donje granice koja se uobičajeno primjenjuje u mirnodopskim procjenama za oko 1/3, odnosno za ¼ povećanje gornje granice.

Temeljem svega navedenog, ovom metodom brojku od 147 poznatih žrtava uvećavamo faktorom u intervalu 10 do 15 i time dolazimo do raspona od **1470 do 2205 potencijalnih žrtava seksualnog nasilja** za vrijeme Domovinskog rata u Hrvatskoj. Valja još jednom naglasiti da se ova procjena odnosi na broj žrtava silovanja i drugih oblika težeg seksualnog nasilja i da ne uključuje seksualno uznemiravanje i lakše oblike seksualnog nasilja. S obzirom na namjenu ove studije, a koja treba služiti kao podloga za pripremu posebnog zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja, držimo da takav obuhvat procjene nije manjkav.

2.4.2. Protokol druge metode

Druga metoda procjene broja žrtava temeljena je na različitim obrascima seksualnog nasilja koji su se događali za vrijeme Domovinskog rata. U slučajevima gdje je moguće procijeniti ukupnu populaciju stanovništva koje je moglo biti zahvaćeno obrascem, broj žrtava procjenjujemo primjenom postotka na ukupnu populaciju, ovisno o strukturi obrasca seksualnog nasilja. U slučajevima gdje nije moguće

procijeniti ukupnu populaciju stanovništva, koristili smo metodu procjene uvećanjem za faktor neprijavljenih slučajeva, analogno prvoj metodi. Pritom smo samo za slučajeve unutar prvog obrasca (žrtve u logorima i zatvorima) odvojili procjenu za muškarce i za žene, dok smo za druge slučajeve odlučili procijeniti samo broj ženskih žrtava, s obzirom da smo u analizi naišli samo na jedan slučaj seksualnog nasilja nad muškarcem koji nije vezan za zatočenje u logoru.

OBRAZAC 1. Seksualno nasilje nad zatvorenicima u logorima

S obzirom na različiti intenzitet seksualnog nasilja prema muškarcima i prema ženama, uzimajući u obzir i činjenicu da su počinitelji seksualnog nasilja uglavnom muškarci, odlučili smo procjenu za žrtve u logorima i zatvorima odvojiti s obzirom na spol žrtve. Prema podacima koje je dao Stjepan Adanić (v. Dodatak na kraju ovog Izvješća) iz srpskih koncentracijskih logora razmijenjeno je 7666 osoba, od čega 6734 muškarca i 932 žene. S obzirom da nam je podatak o toj populaciji dostupan, procjenu smo radili proporcijom same populacije.

Prema svjedočanstvima koja su zabilježena u monografijama o događanjima u srpskim koncentracijskim logorima, temeljem razgovora s pojedinim logorašima te analizom poznatih slučajeva seksualnog nasilja na muškarcima u srpskim koncentracionim logorima, zaključujemo kako je teže oblike seksualnog nasilja iskusila manjina muškaraca. Zsigurno je većina muškaraca iskusila nanošenje boli udarcima u genitalije, no kod većine to nije izazvalo trajna oštećenja da bi se moglo podvesti pod kategoriju težeg seksualnog nasilja⁸. Zabilježen je određen broj kastracija te određeni broj silovanja ili nagonjenja na perverzne radnje, no radi se o malom broju poznatih slučajeva.

Da je samo manji broj muškaraca prošao određeni oblik težeg seksualnog nasilja indicira i istraživanje kojeg je proveo Medicinski centar za ratne ljudska prava, koji je anketirao 1648 muškaraca od kojih je 78 priznalo da su preživjeli neki oblik seksualnog nasilja, što iznosi oko 4,7%. Od tog broja oko polovine je bilo žrtva udaranja u genitalije, dok je druga polovica preživjela neke teže oblike seksualnog nasilja, što bi sugeriralo prevalenciju odnosno broj žrtava u tom uzorku od oko 2,5% (Lončar et al, 2009). No, navedeni podaci se ne mogu jednostavno prenijeti na ciljanoj populaciju jer je uzorak obuhvaćao i osobe koje nisu boravile u logorima te osobe iz Bosne i Hercegovine. Ako prihvatimo tezu da se seksualno nasilje prema muškarcima dominantno događalo u logorima, navedeni udio svakako valja povećati za određeni faktor.

Među poznatim slučajevima u našoj bazi, 15 žrtava se odnosi na ovaj obrazac, dakle muškaraca iz koncentracijskih logora. S obzirom na veću stigmiju prema muškim žrtvama seksualnog nasilja, faktor korekcije za tu populaciju zasigurno mora biti veći nego kod žena. Ako bismo primijenili dvostruko veće faktore od onih primijenjenih u prvoj metodi procjene, došli bismo do procjene od broja muških žrtava između 300 (uz faktor 20) i 450 (uz faktor 30). To bi značilo da je teže oblike seksualnog nasilja proživjelo između 4,4% i 6,6% muškaraca koji su bili zatočeni u srpskim koncentracijskim logorima. Ako tu prevalenciju usporedimo s rezultatima istraživanja Lončara i suradnika (2009), onda je ona oko dva puta veća od one zabilježene u njihovom istraživanju.

8 Ili barem oni nisu svjesni takvih oštećenja, kao što bi mogao biti sterilitet.

Temeljem tih dviju procjena, s određenom vjerojatnošću možemo zaključiti kako udio muškaraca zatočenih u srpskim koncentracijskim logorima koji su preživjeli teže oblike seksualnog nasilja nije veći od 10%, a vjerojatno je nešto niži. Određenu potvrdu takvog zaključka daje i činjenica da nitko od zatvorenika ne svjedoči o učestalosti tog oblika nasilja i torture. Stoga zaključujemo da bi broj žrtava među muškarcima zatočenim u logorima mogao biti **između 300 i 600 žrtava**.

Svjedočanstva žena zatočenih u srpskim koncentracijskim logorima, kao i indikatori obrasca seksualnog nasilja u logorima i zatvorima, pokazuju da su slučajevi seksualnog nasilja bili česti, opetovani i višestruki nad većim brojem žrtava. Iz tog razloga, procjenjujemo da je 30% žena u logorima i zatvorima preživjelo neki oblik seksualnog nasilja. S obzirom na nekolicinu iskaza i procjena relevantnih aktera, koji navode da je svaka žena koja je bila zatočena u logoru na neki način pretrpjela oblik seksualnog nasilja, odlučili smo procjenu „pojačati“ gornjom granicom od 50% žena u logorima koje su pretrpjele seksualno nasilje. Slijedom toga, dolazimo do intervala od 30% do 50% žena u logorima koje su pretrpjele neki oblik seksualnog nasilja, odnosno do brojke od **279 – 466 žena** žrtava seksualnog nasilja u logorima.

Do slične procjene se dolazi i ako se primjene faktori korekcije koji su primijenjeni u prvoj metodi procjene. U našoj bazi je zabilježeno 23 slučaja seksualnog nasilja (silovanja) nad ženama u srpskim koncentracijskim logorima. Uz primjenu faktora korekcije od 10, dolazimo do donje granice procjene od 230 žrtava, dok bi gornja granica iznosila oko 345 žrtava. Ovaj pristup bi sugerirao da je donja granica udjela žrtava među ženama oko 25%, a gornja granica oko 37%. To bi značilo da je vjerojatnost da su žene bile žrtve seksualnog nasilja u logorima 4 do 5 puta veća nego vjerojatnost kod muškaraca. S obzirom da držimo kako je navedeni omjer vjerojatno veći u korist vjerojatnosti silovanja žena, držimo da je prvi raspon od 30% do 50% žena žrtava vjerojatniji.

Budući da se u navedenu populaciju zatočenika logora ne ubrajaju zatočenici zatvora i pritvornih centara u Republici Hrvatskoj, njih procjenjujemo odvojeno. U našim zabilježenim slučajevima jedini takav primjer čini pritvorni centar Kerestinec. Iz svjedočenja svjedoka na suđenju za taj slučaj može se zaključiti kako su u tom pritvoru zabilježeni neki specifični oblici perverzних radnji nad zatvoreniciima koji nisu zabilježeni za neke druge logore ili zatvore. To sugerira da je seksualno nasilje bio važan element torture u tom okruženju. U našoj bazi zabilježeno je 10 žrtava koje se odnose na taj zatvor. S obzirom da se za taj slučaj vodila posebna istraga te da je pokrenut poseban sudski postupak, može se pretpostaviti kako je udio poznatih slučajeva značajan u odnosu na ukupan broj slučajeva, odnosno da je udio nepoznatih slučajeva mali. U optužnici za taj navodni ratni zločin spominje se ukupno oko 35 žrtava različitih oblika nasilja, od kojih je većina preživjela i neki oblik seksualnog nasilja. Ako se pretpostavi da su sve poznate žrtve bilo kojeg oblika torture preživjele i teže seksualno nasilje, onda bi došli do minimalne procjene od oko 35 slučajeva. Ako se pretpostavi da je ipak poznat samo manji broj slučajeva, uz korektivni faktor 10 došli bi do procjene od 100 slučajeva. Vjerujemo kako se stvarni broj kreće u tom rasponu. Nažalost, nije moguće tu procjenu evaluirati kroz usporedbu s drugim obrascima, s obzirom da nam je za ovaj slučaj nepoznata ukupna veličina populacije, odnosno broj osoba koje su prošle kroz taj zatvor.

Dakle, ukupan broj žrtava težih oblika seksualnog nasilja u logorima i zatvorima može se procijeniti u rasponu između **614 i 1116 žrtava**.

OBRAZAC 2. Seksualno nasilje kao neposredna posljedica ulazaka neprijateljskih snaga u naseljena civilna područja

Procjena žrtava u situacijama osvajanja civilnih područja može se podijeliti na dva dijela. Prvi takav obrazac javlja se na prijelazu iz 1991. u 1992. godinu, odnosno u razdoblju na početku ratnih događanja u Domovinskom ratu, pretežito u Istočnoj Slavoniji gdje je bio najveći broj paravojnih formacija. Drugi obrazac javlja se tijekom 1995. godine, za vrijeme oslobodilačkih operacija hrvatskog teritorija, poglavito za vrijeme operacija Bljesak i Oluja.

a. Srpska agresija 1991. - 1992. u Istočnoj Slavoniji

Ovaj obrazac se prije svega odnosi na sela u Istočnoj Slavoniji za koja je poznato da je došlo do jednokratnog ili čak višekratnog upada srpskih (paravojnih) snaga dok još uvijek značajan dio stanovnika nije bio napustio svoje domove. Takve situacije se odnose na sela: Šarengrad, Bapska, Lovas, Opatovac, Bogdanovci, Dalj, Bilje, Sotin, Borovo Selo, Tovarnik, Tenja, Erdut, Aljmaš, Berak i sl. Vukovar nije uključen u ovaj obrazac jer je većina stanovnika Vukovara, koji su dočekali pad grada, obuhvaćena obrascem srpskih koncentracijskih logora, dok je većina stanovnika Iloka organizirano iseljena bez naznaka sistemske torture. U ostatku RS Krajine, s obzirom na iseljavanje civilnog stanovništva i manje djelovanje paravojnih formacija, bez većih sukoba i napada, navedeni obrazac nije primjenjiv.

S obzirom na nemogućnost precizne procjene populacije civilnog stanovništva u teritorijima zahvaćenim sukobima pri početku rata, za ovaj obrazac odlučili smo koristiti procjenu iz prvog modela ove analize. U našim slučajevima poznate su 32 žrtve na području Istočne Slavonije, gdje je bio prisutan navedeni obrazac. Primjenom faktora uvećanja 10 do 15, odnosno, pod pretpostavkom da je poznato između 6,66% i 10% ukupnog broja žrtava seksualnog nasilja u zahvaćenom području, dobili smo procjenu između **380 i 570 žrtava** seksualnog nasilja za navedeni obrazac.

Pregledom populacijskih podataka za naselja unutar područja zahvaćenog sukobima, procijenili smo da je na tom području prije rata živjelo oko 22.000 stanovnika nesrpskih nacionalnosti⁹. S obzirom na to da je izgledno da nije cijela populacija dočekala rat, umanjili smo tu brojku za 50%, što iznosi 12 000 stanovnika koji su se mogli zateći pri upadu neprijateljskih snaga. Od 12 000 stanovnika, oko 6000 čine žene, koje predstavljaju potencijalne žrtve unutar drugog obrasca seksualnog nasilja. S obzirom na to, navedenih 380 do 570 žrtava predstavlja oko 6,3% - 9,5% žrtava seksualnog nasilja u procijenjenoj populaciji. S obzirom na procijenjeni broj žrtava među ženama zatočenim u logorima, koji je višestruko veći, navedeni udio nam se čini realističnim.

9 Ovdje krećemo od pretpostavke da je eventualno zatečeno stanovništvo srpske nacionalnosti bilo pošteđeno sistematske torture od strane srpskih paravojnih formacija, iako time ne želimo tvrditi da i određeni broj građana srpske nacionalnosti nije preživio određene oblike torture, pa i silovanja, od strane „prijateljskih“ vojnika

b. Područja zahvaćena operacijama Bljesak i Oluja

Prema dostupnim informacijama u oslobodilačkim operacijama na područjima zahvaćenima operacijama Bljesak i Oluja zaostalo je 10 000 stanovnika, od čega je 6000 stanovnika bilo starije životne dobi, uglavnom nepokretno ili slabo pokretno stanovništvo (Žunec, 2007.). S obzirom na uvelike smanjenu vjerojatnost seksualnog nasilja prema osobama starije životne dobi, u našoj analizi fokusirali smo se na populaciju od 3000 žena potencijalnih žrtava. S obzirom na okolnosti, pretpostavljamo da je razina rizika od seksualnog nasilja u drugom obrascu veća u odnosu na treći obrazac, ali značajno manja u odnosu na prvi. Nadalje, pretpostavljamo da je rizik silovanja u akcijama Bljesak i Oluja znatno manji nego u slučaju upada srpskih paravojnih formacija u Istočnoj Slavoniji na početku rata, s obzirom da su u tim akcijama sudjelovale postrojbe regularne vojske, od čega nekoliko profesionalnih brigada, u kojima je funkcionirao zapovjedni lanac te motivacija za ratovanje nije bila vezana uz osobni probitak, ratni plijen itd., kao što je bio slučaj kod paravojnih formacija. I pričuvne domobranske brigade koje su sudjelovale u ovim akcijama su također imale stabilno zapovijedanje, iako je kod njih razina discipline vjerojatno bila nešto niža. Drugi čimbenik zbog kojeg smatramo da je rizik od silovanja zaostalog stanovništva manji jest činjenica kratkog trajanja vojnih akcija i brzog kretanja vojnih postrojbi, koje se nisu dugo zadržavale na jednom području. S druge strane, za dio vojnika te akcije su predstavljale svojevrsnu priliku za osvetu za osobne gubitke koje su preživjeli. Stoga se ipak može pretpostaviti da je taj rizik od seksualnog nasilja nešto veći nego u trećem obrascu. No, s obzirom na značajnu razliku u vremenskom trajanju perioda, držimo da ukupna prevalencija za ovaj podobrazac nije veća od onog pretpostavljenog za treći obrazac, dakle između 3,15% i 4,7%.

Sukladno tome, procijenili smo da je za vrijeme tih operacija **95 i 140 žrtava** pretrpjelo seksualno nasilje.

OBRAZAC 3. Seksualno nasilje za vrijeme okupacije naseljenih područja

Treći obrazac odnosi se na preostalo stanovništvo na okupiranom području RS Krajine tijekom razdoblja između travnja 1992. i siječnja 1995., odnosno u vrijeme smanjenog intenziteta ratnih aktivnosti. Od 28 žrtava koje smo zabilježili u navedenom razdoblju, velika većina nalazi se na geografski raspršenom području u raspršenim vremenskim intervalima, što sugerira da se nije radilo o sustavnom planu, već o pojedinačnim incidentima seksualnog nasilja. Može se očekivati da je u tom periodu bilo značajno više slučajeva seksualnog nasilja nego u mirnodopskim uvjetima, s obzirom da je preostalo stanovništvo bilo u kolektivno podređenom položaju, što je bio dodatni poticaj za iskazivanje nadmoći putem seksualnog uznemiravanja i silovanja muškaraca nad ženama, koje je inače jedan od glavnih motiva za silovanje i u mirnodopskim uvjetima. Osim toga, razina kontrole civilnih i vojnih vlasti nad provođenjem pravila i propisa je bila niska, što je vjerojatno dodatno povećavalo vjerojatnost nezakonitog i nemoralnog ponašanja u odnosu na redovne mirnodopske uvjete. Temeljem toga, očekivano je da se periodu mirovanja na okupiranom teritoriju može očekivati značajno veći broj silovanja nego u mirnodopskim uvjetima. Jedini čimbenik koji donekle ide u suprotnom smjeru jest činjenica da je većina preostalog stanovništva bilo starije životne dobi, te da je izričito seksualna motivacija za silovanje u tom slučaju manja.

Procjenjuje se da je preostalog stanovništva bilo oko 20 000 (korigirana procjena koju iznosi Žunec, 2007.), od čega su veći udio činile žene, stoga procjenjujemo da je bilo oko 13.000 žena (2/3). Zabilježenih 25 slučajeva čine oko 0,2% populacije te se odnosi na period od oko tri godine, koliko je po prilici trajao period od dolaska UNPROFOR-a na okupirani teritorij do vojno redarstvene operacije Oluja.

U općoj populaciji u mirnodopskim uvjetima godišnje se u Hrvatskoj prijavi prosječno oko 120 slučajeva silovanja žena, što iznosi oko 0,007% od populacije žena u dobi između 14 i 75 godina (što je dob u kojoj se vjerojatno događa 99% silovanja), a koja broji oko 1.675.000 žena. Dakle, u tri godine u mirnodopskim uvjetima silovanje prijavi oko 0,021% žena. (Ženska soba, 2011.)

Ukoliko se usporede proporcije poznatih/prijavljenih slučajeva u mirnodopskim uvjetima s brojem iz ovog razdoblja u odnosu na ukupnu populaciju, dolazimo do zaključka da bi incidencija silovanja u ovoj fazi mogla biti 10-ak puta veća nego u mirnodopskim uvjetima (0,2% u odnosu na 0,021%). Kada bi se taj faktor korigirao za dobnu strukturu zaostalog stanovništva, taj faktor bi bio još i veći, s obzirom da je učestalost silovanja starijih žena u mirnodopskim uvjetima znatno niža u odnosu na mlađe žene, a u preostalom stanovništvu su one činile većinu.

Ako u mirnodopskim uvjetima zbog faktora neprijavlivanja možemo tvrditi da godišnje silovanje proživi oko 0,105% žena (uz primjenu faktora 15), to znači da u tri godine to preživi oko 0,315% žena. Ako se prihvati da je u situaciji okupacije vjerojatnost silovanja 10 do 15 puta veća nego u mirnodopskim uvjetima, kako sugerira broj i udio nama poznatih slučajeva, tada dolazimo do procjene da je silovanje u okupacijskim uvjetima moglo preživjeti oko 3,15% do 4,7% žena. To bi značilo da je silovanja pod okupacijom proživjelo između **412 i 611 žena**. Taj broj odgovara i procijenjenom broju ubojstava Hrvata za vrijeme okupacije pod UNPROFOR-om (Žunec, 2007.).

Naša istraživanja na terenu te svjedočanstva žrtava i informatora sugeriraju da su se silovanja i ubojstva događala uglavnom kao incidentne situacije u vidu upada naoružanih skupina radi pljačke i otimanja imovine, a ne kao sistematski, organizirani i politički ili osvetnički motivirani proces. Navedeni postotak se uklapa u taj obrazac.

Sumiranjem svih triju obrazaca, temeljem drugog modela procjene, procjenjujemo da je tijekom Domovinskog rata između 1501 i 2437 osoba pretrpjelo neki od težih oblika seksualnog nasilja.

2.4.3. Protokol treće metode

Tijekom istraživanja pokazalo se kako postoji još jedan model procjene broja žrtava seksualnog zlostavljanja u Domovinskom ratu koji je utemeljen na izravnim ratnim iskustvima nekih od naših informanata koji danas obavljaju određene funkcije u hrvatskim institucijama, organizacijama i udrugama vezanim uz Domovinski rat i njegove posljedice. S obzirom da su te procjene rezultat dugogodišnjeg bavljenja ovom tematikom od strane navedenih osoba i organizacija, svakako se nameću kao relevantne, te ih u našoj analizi nismo mogli zaobići.

Glavna prednost ovih procjena jest u činjenici da se njihovi autori bave ovom tematikom dugi niz godina, da su o tome razgovarali s većim brojem osoba, da imaju ili su imali otvoren odnos sa žrtvama (primjerice kao njihove ratne kolege, kolege iz logora ili terapeuti), te da su i sami izravno svjedočili pojedinim okolnostima i događajima rizičnim za ovaj tip nasilja. Kao manjkavost ovih procjena može se navesti činjenica da su njihovi autori na određeni način aktivistički orijentirani prema ovoj tematici, da su involvirani u socijalne odnose sa žrtvama zbog čega mogu biti pod snažnim dojmom njihovih iskustava te da nisu utemeljene na sistematskoj evidenciji slučajeva i jasnom protokolu procjena. U zaključnom dijelu ove studije nećemo se primarno oslanjati na ovu metodu procjena, ali ih smatramo korektnim i potrebnim navesti, kako bi se dobio cjelovit uvid u različite pristupe procjeni broja žrtava.

Najveću brojku s kojom smo se susreli tijekom istraživanja iznio nam je psihijatar Mladen Lončar, načelnik Sektora za psihosocijalnu i zdravstvenu skrb *Ministarstva branitelja*. Gospodin Mladen Lončar može se smatrati vrlo informiranim izvorom o ovoj tematici jer se radi o stručnjaku koji je, prema našim saznanjima, imao najviše terapijskog iskustva sa žrtvama seksualnog i drugih oblika nasilja, te je osim toga provodio i znanstvena istraživanja i objavio više znanstvenih radova u relevantnim znanstvenim časopisima.

Njegova je procjena kako je tijekom Domovinskog rata, bilo oko 10 000 žrtava seksualnog nasilja u Republici Hrvatskoj. Ta brojka obuhvaća većinu ljudi, i žene i muškarce, koji su boravili u logorima, te one civile koji su bili na područjima ratnih djelovanja. Dakle, ona se temelji na pretpostavci da su sve osobe koje su bile zatočene u logorima ili drugim tipovima privremenog zatočeništva od strane neprijateljskih snaga preživjele neki oblik seksualnog nasilja. No, njegova procjena broja žrtava se temelji na vrlo široko postavljenoj definiciji seksualnog nasilja, pogotovo kod muškaraca zatočenih u logore, koja je obuhvatila i udaranje po genitalijama za koje nije utvrđeno da je rezultiralo trajnim oštećenjem reproduktivnih organa.

Prema njegovim tvrdnjama većina žena u fertilnoj dobi nije preživjela logor, a da nije bila žrtva silovanja. Radi se o procjeni da je čak 90% žena zatočenih u logorima bilo silovano. Neke od silovanih žena bile su prisiljene na abortus nakon što su zatrudnjele tijekom silovanja, druge su rodile tako začetu djecu, a neke žrtve koje su preživjele seksualno nasilje imaju, kao posljedicu, kronične spolne bolesti i druge vrste tjelesnih i inih oštećenja. Logori su, kaže Lončar, imali isti model operiranja sa zatočenicima, a kad su muškarci u pitanju dijapazon načina zlostavljanja uključivao je i homoseksualno silovanje, fellatio nad drugim muškarcima i udaranje po genitalijama, te u nekim slučajevima polukastracije i silovanje različitim objektima, što je rezultiralo teškim tjelesnim ozljedama.

Navedena procjena zasigurno relativno dobro određuje veličinu ukupne populacije osoba koje su bile izložene riziku od seksualnog nasilja. Međutim, zbog široko postavljene definicije seksualnog nasilja s obzirom na kontekst ove studije, navedenu procjenu smatramo previsokom.

Marija Slišković, predsjednica udruge *Žene u Domovinskom ratu*, temeljem iskustva terapijskog rada s osobama koje su u ratu bile silovane, suglasna je s procjenom Danijela Rehaka, predsjednika *Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora* (HDLSKL), koji tvrdi kako je tijekom ratnih operacija u Hrvatskoj silovano i seksualno zlostavljano oko 3000 osoba. Prema Rehaku, ta brojka uključuje i one žrtve koje su silovane izvan logora, a temelji je na podacima o broju žena i muškaraca u srpskim

koncentracijskim logorima, a do kojih su došli prikupljajući informacije u HDLSKL-u, te na iskustvima njihovih članova koji su svjedočili o načinu postupanja sa zatvorenici u logorima. Prema Rehakovim riječima oko 8000 logoraša popisano je od strane *Crvenog križa Hrvatske*. Podaci o broju osoba zatočenih u logorima koje je iznio Danijel Rehak poklapaju se s onima dobivenim od strane Stjepana Adanića.

Navedena procjena je nešto viša od gornje granice naše procjene prema prvoj metodi koja se bazira na primjeni faktora neprijavlivanja. Ona je bliska gornjoj granici procjene koja bi bila dobivena prema prvoj metodi da smo zadržali faktor korekcije koji se obično primjenjuje za silovanja u mirnodopskim uvjetima (ako bi primijenili faktor 20 na broj od 147 poznatih slučajeva dobili bi procjenu od oko 2940 žrtava). Ova procjena se vjerojatno može uzeti kao apsolutna gornja granica procjene broja žrtava, mada mi smatramo kako je vjerojatnija nešto niža procjena, koje su dobivene po prvoj i drugoj metodi iznesenoj u ovom poglavlju, a koje se kreću između 1500 i 2000 žrtava.

2.5. Očekivani broj korisnika prava za žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu

Očekivani broj korisnika prava za žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu procjenjujemo temeljem niza intervjua provedenih sa stručnjacima koji imaju iskustvo rada sa žrtvama seksualnog nasilja za vrijeme rata i nakon rata. Od njih smo tražili da temeljem svog iskustva rada sa žrtvama procijene očekivani broj zahtjeva prema njihovom mišljenju i s obzirom na potencijalne oblike procedure za stjecanje statusa žrtve. Očekivani broj korisnika procjenjujemo i temeljem obavljenih intervjua sa samim žrtvama seksualnog nasilja i bliskim članovima njihovih obitelji.

Na temelju prikupljenih podataka i iskaza nismo u mogućnosti dati preciznu procjenu očekivanog broja korisnika prava. No, prema nama dostupnim podacima, od ukupnog broja od 147 poznatih žrtava seksualnog nasilja, 17 osoba je preminulo neposredno nakon zločina, odnosno u proteklih dvadeset godina. Također, iako nemamo podatke za dob žrtve prilikom izvršenja nasilja za sve slučajeve, znamo da je 8 osoba bilo starije od 60 godina u trenutku pretrpljenog nasilja. Dakle, za očekivati je s obzirom na protok vremena od 20 godina da određeni broj žrtava starije životne dobi danas više nije živ, što će se odraziti i na očekivani broj korisnika prava za žrtve. Ako zbrojimo dva navedena podatka, može se procijeniti da oko 1/5 žrtava seksualnog nasilja više nije živo¹⁰. Ukoliko novi zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja ne omogući prenošenje određenih prava na članove njihove obitelji, može se pretpostaviti da oko 1/5 žrtava uopće neće moći zatražiti prava jer više nisu žive. To smanjuje populaciju mogućih podnositelja zahtjeva na raspon između 1200 i 1760.

10 17 žrtava za koje smo utvrdili da su preminule neposredno nakon zločina, te 8 žrtava koje su bile u podmakloj životnoj dobi u trenutku počinjenja zločina, čine oko 17% populacije poznatih slučajeva. S obzirom da je dob žrtava bila poznata samo za manji broj poznatih slučajeva, pretpostavljamo da je broj osoba koje su bile žrtva u starijoj dobi zasigurno veći od 8 zabilježenih. Temeljem toga izvodimo zaključak da je udio preminulih u broju poznatih žrtava sigurno oko 1/5. Pri generalizaciji ove procjene na cijelu populaciju valja zadržati određenu dozu opreza jer su podaci o silovanju vjerojatno poznatiji za one slučajeve u kojima se dogodilo i naknadno umorstvo žrtve.

Stručnjaci i informatori s kojima smo razgovarali uglavnom se slažu da odaziv žrtava neće biti velik, no ističu da će oblici procedure za stjecanje statusa i obilježja reparacije za žrtve imati utjecaja na očekivani broj korisnika prava za žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu.

a. Utjecaj procedure prijave na očekivani broj korisnika

Na početku našeg istraživanja prepoznali smo moguće oblike procedure za stjecanje statusa žrtve prema primjerima iz drugih zemalja koje su provodile takve postupke te smo temeljem toga i kroz intervjue sa stručnjacima utvrdili koji oblici procedure će donijeti najveći odaziv potencijalnih korisnika. Navedeni oblici objašnjeni su detaljnije u sljedećem poglavlju, a ovdje ih donosimo redom s obzirom na očekivani odaziv, od onih s najmanjim odazivom, do onih s najvećim odazivom.

Svi stručnjaci iz područja psihologije, psihijatrije i nevladinih udruga smatraju da je **pravni pristup** neadekvatan u ovom slučaju i da bi doveo do najmanjeg odaziva žrtava. Stroga pravna procedura u kojoj bi žrtva na neki način morala braniti svoj iskaz bi bila za žrtvu traumatsko iskustvo i povećala bi mogućnost retraumatizacije, stoga je prema njima treba izbjeći u svakom slučaju. Iznimka je Županijsko državno odvjetništvo iz Osijeka koje smatra da je potreban jasan pravni pristup uz prisutnost psihologa koji jasno može odrediti istinitost iskaza zbog mogućnosti lažnih prijava.

Dio stručnjaka koji je bio upoznat s idejom osnivanja stručne **multidisciplinarnе komisije** pred kojom bi žrtve davale izjavu ističe da je takav pristup zadovoljavajući, no naglašavaju važnost senzitivnog pristupa žrtvi kao vrlo važan faktor za odaziv žrtava. Potrebno je na sve načine facilitirati taj postupak jer bi zbog teške procedure značajan broj žrtava mogao odustati od podnošenja zahtjeva. S druge strane, stručnjaci koji nisu imali nikakvu predodžbu o potencijalnim procedurama su se svi izjasnili protiv modela komisije jer smatraju da će time odaziv žrtava biti znatno manji.

Neki stručnjaci smatraju da bi **kombinacija pristupa komisije i individualnih iskaza** rezultirala velikim odazivom žrtava. Podržavaju osnivanje multidisciplinarnе komisije koja bi odlučivala o podnesenom zahtjevu, ali smatraju da je dobro prethodno imati individualno prikupljanje izjave koju će onda potvrditi komisija kojoj se podnosi zahtjev. Pri tome se treba osigurati anonimnost žrtvama koje zatraže priznavanje statusa jer su žrtve seksualnog nasilja posebno podložne stigmatizaciji od strane okoline. Same žrtve također ističu da ne žele biti eksponirane niti javno niti višekratno budući da to za sobom povlači opetovano traumatiziranje i vraćanje emocija.

Veći dio stručnjaka zalaže se za isključivo **individualno prikupljanje izjava** žrtava od strane educiranih stručnjaka (psihologa, socijalnih radnika i sl.) koji su upoznati s kontekstom ratnih događanja na području gdje se nasilje nad žrtvom dogodilo. Ističu da je takav pristup izuzetno olakšavajući za žrtvu te bi mogao potaknuti neke žrtve da se po prvi puta jave i priznaju da su bili/e žrtve seksualnog nasilja, što bi imalo i terapijski učinak na njih same. S ovakvim pristupom slažu se i intervjuirane žrtve, one smatraju da je najbolja procedura ona u kojoj bi pri uzimanju iskaza bila prisutna jedna pravna osoba te psiholog. Ističu da je izrazito važno da “osobe budu stručne, informirane, upućene u slučaj i pristupaju sa

suosjećanjem” te da iskazi prikupljeni na ovaj način budu važeći za sve prijave i procedure koje je žrtva dužna proći kako bi podnijela zahtjev za priznavanje statusa žrtve seksualnog nasilja, što bi žrtvama bio poticaj za prijavu.

Tijekom intervjua stručnjaci s kojima smo razgovarali su često navodili i druge faktore koji bi prema njihovom mišljenju utjecali na broj prijava u smislu povećanja šansi za pokretanje zahtjeva za dodjelu statusa žrtve. Psiholozi ističu da je važno dati žrtvi što više kontrole nad procesom – žrtva treba biti dobro informirana o svim koracima procesa kroz koji će proći. Važno je stoga voditi kampanju u javnosti kroz koju će se žrtvama pojasniti proces, ali također i senzibilizirati javnost za temu ratnih silovanja i poteškoće s kojima žrtve žive do danas.

Neki od stručnjaka s kojima smo razgovarali istaknuli su i prolaznost vremena od 20 godina nakon nasilja kao pozitivan faktor – to posebno naglašavaju ženske udruge kojima se tijekom posljednjih nekoliko godina javlja sve više klijentica koje su po prvi puta spremne priznati nasilje koje su preživjele. U tom kontekstu moguće je očekivati da će nekom broju žrtava taj vremenski odmak od nasilnog događaja biti olakotna okolnost za prijavljivanje i zatraživanje statusa danas.

Iz dva navedena stava stručnjaka može se zaključiti kako bi bilo poželjno da period za podnošenje zahtjeva traje duži period kako bi se s jedne strane žrtve mogle adekvatno informirati o proceduri, pravima i mogućim socijalnim i psihološkim rizicima uključivanja u takvu proceduru. Naime, važno je da žrtve koje do sada svoje iskustvo nisu iznosile u javnosti, steknu povjerenje da je procedura za njih sigurna i da neće izazvati velike psihološke troškove ili socijalnu stigmu, a to je moguće samo ako protekne dovoljno vremena u kojem će druge žrtve, koje jesu do sada istupale u javnosti, proći tu proceduru te svoja iskustva formalno i neformalno podijeliti s drugim žrtvama.

Stručnjaci se slažu u procjeni da lažnih prijava u slučajevima seksualnog nasilja neće biti ili će ih biti jako malo budući da se radi o teškoj temi koja sa sobom nosi i stigmatizaciju i druge posljedice.

b. Utjecaj obilježja reparacije na očekivani broj korisnika

Prema stručnjacima, obilježja reparacije imat će značajan utjecaj na očekivani broj korisnika. Tu se prvenstveno misli na financijsku reparaciju gdje bi visina moguće novčane odštete mogla utjecati na broj podnesenih zahtjeva za stjecanjem statusa u smislu da bi veći iznos novčane odštete mogao značajno povećati broj podnesenih zahtjeva za stjecanjem statusa. S druge strane, niska novčana naknada mogla bi demotivirati žrtve i izazvati suprotan efekt. S tim se slažu i same žrtve, ističu da bi prema njihovoj perspektivi važan motiv za veći odaziv žrtava zasigurno bio veći novčani iznos koji bi žrtve stjecanjem statusa mogle dobiti.

Što se tiče drugih obilježja reparacije koja su ispitanici navodili, puna medicinska skrb svakako bi bila poticaj za javljanje žrtava, kao i moguće beneficije u području zapošljavanja i školovanja. O svemu tome detaljnije se govori u Poglavlju 3. ovog izvještaja.

Zaključno, možemo reći da se stručnjaci s kojima smo razgovarali uglavnom slažu da odaziv žrtava neće biti velik. Kao razlog za to navode da seksualno nasilje spada u red zločina s najmanjom proporcijom prijava te je teško očekivati da će žrtve biti motivirane koristima od stjecanja statusa žrtve da iznesu svoj slučaj. Vjerojatnost je veća kod onih koji su već govorili o svom slučaju i koji su ga prijavili nadležnim državnim tijelima, koji su svjedočili na sudovima, iznosili u udrugama, terapeutima ili liječnicima. U takve zasigurno spada većina žrtava koje su zabilježene u našoj bazi, što iznosi oko 120 žrtava koje su još uvijek žive. Taj broj se ujedno može smatrati i minimalnim brojem osoba koje će podnijeti zahtjev, čak bez obzira na razinu prava.

Većina intervjuiranih složila se da se muške žrtve gotovo sigurno neće javiti, pogotovo u slučajevima gdje se radi o muškim vojnim žrtvama koje su bile zatočene u logorima ili zatvorima jer su oni uglavnom već korisnici drugih prava temeljem sudjelovanja u Domovinskom ratu, dok kod muških civilnih žrtava postoji šansa za odaziv ukoliko do sada nisu ostvarili neki status. Kao mogući poticaj većem broju javljanja stručnjaci navode veći iznos novčane naknade.

Kao argument za očekivanje niske razine odaziva može se izdvojiti činjenica da su žrtve seksualnog nasilja već imale mogućnost ostvarivanja statusa vojnog ili civilnog invalida rata u okviru postojeće regulative o pravima stradalnika Domovinskog rata. Prema *Pravilniku o utvrđivanju postotka oštećenja organizma vojnih i civilnih invalida rata* (Narodne novine 14/06, 2006.) navedeni status žrtve su mogle ostvariti temeljem (1) *oštećenja spolnih organa* (Glava XIV) i (2) *fizičkih i psihičkih posljedica nasilnog spolnog općenja (silovanje)* (Glava XV, Točka 316.). Prema našim saznanjima status temeljem Točke 316. ostvarilo je samo 14 korisnika, od čega 10 civilnih osoba i 4 vojne osobe. Međutim, stručnjaci s kojima smo razgovarali tvrde da je mogući razlog malog odaziva činjenica da žrtve seksualnog nasilja nisu bile upoznate s mogućnošću ostvarivanja navedenog prava temeljem spomenutog *Pravilnika*, stoga treba uzeti u obzir i tu okolnost.

Drugi mogući pokazatelj očekivanog broja je primjer Bosne i Hercegovine koji govori u prilog iznesenoj tezi o malom odazivu žrtava. Psihologinja koja je radila sa ženama žrtvama seksualnog nasilja u BiH navodi kako je prema procjeni UN-a za vrijeme rata u BiH silovano između 20.000 i 50.000 žena. Prema podacima nevladinih udruga koje su radile na procesu priznavanja statusa žrtve u BiH od ukupne procijenjene brojke silovanih žena u njihovoj evidenciji registriralo se 3000 klijentica. Od te brojke, samo njih 750 je zatražilo i dobilo status civilne žrtve rata i time pripadajuću mjesečnu materijalnu odštetu u iznosu od 70% braniteljske mirovine (preračunato, to je oko 2000 HRK). Dakle, zahtjev je podnijelo samo oko ¼ poznatih žrtava seksualnog nasilja, dok je postotak od ukupnog broja znatno manji, tek oko 3,5% ako se uzme u obzir donja granica procjene broja silovanih žena tijekom rata u Bosni i Hercegovini.

Dakle, ako procedura bude relativno jednostavna, tiha i nezahtjevna za žrtvu, može se očekivati veći broj prijava, pogotovo ako materijalna naknada bude veća. Ako materijalna naknada bude mala, simbolična, tada se ne očekuje niti u tom slučaju veliki broj prijava. Može se očekivati minimalno oko 120 zahtjeva, što predstavlja broj onih žrtava koje su već na neki način svjedočile o svom iskustvu u javnosti, dok je gornju granicu nemoguće procijeniti s obzirom da nam u ovom trenutku nisu poznati detalji oko procedure i razini prava.

**Poželjni modeli
kompenzacije žrtvama
seksualnog nasilja u
Domovinskom ratu**

3. Poželjni modeli kompenzacije žrtvama seksualnog nasilja u Domovinskom ratu

3.1. Pregled modela kompenzacije

3.1.1. Pregled modela kompenzacije – pristupi

Uvođenjem nove kategorije civilnih žrtava Domovinskog rata, vezanih prvenstveno za seksualno nasilje, postavlja se i potreba određivanja adekvatnog modela reparacije. Čak i uz postojanje političke i društvene volje za sanacijom situacije (kako na državnoj, tako i na regionalnoj razini), dosadašnje prakse pokazale su se nedostatnim i neadekvatnim u (nužno sveobuhvatnom) reparacijskom procesu, što potvrđuje i studija provedena od strane Ujedinjenih Naroda (Auweraert i Cvetkovski, 2013.).

Po pitanju modela reparacije postavlja se niz dvojbi, jedna od kojih se nalazi u odabiru regionalnog, odnosno nacionalnog pristupa.

Regionalan pristup predstavljen je kao primjereniji s obzirom na uključenost svih bivših članica Jugoslavije u sukob. No, s obzirom na nove teritorijalne granice koje bi otežale progon počinitelja zločina, zbog etničke polarizacije putem različitih tretmana žrtava u pojedinim državama, ekstremne politiziranosti pitanja civilnih žrtava za vrijeme Domovinskog rata (potenciran prisustvom ICTY-ja) te zbog pasivnost članova većine regionalnih vlasti, postizanje konsenzusa za regionalnu suradnju je otežano, dok same žrtve i njihove potrebe bivaju sve češće marginalizirane (Auweraert i Cvetkovski, 2013.:25).

S obzirom na navedeno, iako bi se regionalni pristup moglo shvatiti kao dugoročno kvalitetnije rješenje, stvaranje reparacijskog programa na nacionalnoj razini (model za koji se odlučila Hrvatska) nameće se kao realnija opcija koja, osim neposrednih rezultata u vidu skrbi o žrtvama, nudi i mogućnost razvoja eventualnih budućih suradnji na regionalnoj razini.

Osim dihotomnog modela regionalno-nacionalno, vrste reparacijskih modela dijele se i po principu pravno-sveobuhvatno¹¹ (Auweraert i Cvetkovski, 2013.:31-32). U pokušaju zadržavanja žrtvine perspektive pri odlučivanju za model, sveobuhvatan princip prezentira se kao žrtvama naklonjeniji s obzirom da su upravo u takvom modelu same one u središtu pozornosti. Cilj sveobuhvatnog modela jest izbjeći skup, dugotrajan i žrtvama traumatičan proces prolaska kroz pravnu birokraciju svojstven pravnom modelu koji, prije reparacije, zahtijeva čvrste (nerijetko nepostojeće ili nedostupne) dokaze o počinjenom kaznenom djelu u svrhu dokazivanja statusa žrtve po kriminalnim i civilnim zakonima. Za razliku od toga, sveobuhvatan model predlaže administrativni pristup koji će svim žrtvama omogućiti

11 eng.: Juridical Context and Comprehensive Policy

obeštećenje bez potrebe njihove fizičke i psihičke uključenosti u sudske procese, bez potrebe pravne reprezentacije (koju si mali broj žrtava može priuštiti) i komplicirane metodologije utvrđivanja žrtvi¹². Sveobuhvatni model se ne ograničava isključivo na financijsku reparaciju, što je posebno važno za trenutnačnu ekonomsku situaciju u zemlji i regiji te potencijalnu brojnost žrtava.

Kako bi se na što pravedniji, ali i žrtvama najprihvatljiviji način osiguralo obeštećenje, preporuke za primjenu određenih reparacijskih programa moraju biti „*detajne, precizne i biti rezultat istraživanja, promišljanja, rasprava te ponekad (a to je i najpoželjnije) opsežnih konzultacija sa žrtvama.*“ (Derenčinović et al., 2013:15). Imajući na umu izrazitu važnost usredotočenosti na preferencije žrtava u reparacijskom procesu, UN ipak predlaže osnovne smjernice za modele obeštećenja „*a to su povrat u prijašnje stanje (gdje je moguće, kod žrtava seksualnog nasilja teško da je moguće), naknada štete, zadovoljština, rehabilitacije i jamstvo ne-ponavljanja*“ (Derenčinović et al., 2013.:18).

Ciljevi takvih modela dijele se na opće i individualne. Opći ciljevi programa poprimaju kolektivni i simbolički karakter, a sastoje se od naknade zbog pretrpljenog nasilja¹³, mjera za unaprjeđenje životnog standarda i društvenog položaja žrtava, utvrđivanja istine o vojnom nasilju kroz povijesnu perspektivu, izgradnju i održavanje povjerenja na relaciji žrtve-država (putem priznanja potrebe za naknadom i osiguravanju iste kroz implementaciju programa) te društvenu rekonzilijaciju na regionalnoj i etničkoj razini (Auweraert i Cvetkovski, 2013.:31-33).

Individualni ciljevi se pak razlažu na specifične načine obeštećenja, poprimajući materijalni i simbolički karakter u vidu financijskih i simboličkih naknada poput službenog javnog ili individualnog priznanja statusa žrtve, izgradnje spomenika i centara za žrtve, stvaranju arhiva pojedinih događaja, presuda i iskaza koje bi bile dostupne javnosti, pružanju besplatne zdravstvene i psihološke brige, preferencijalnih potpora pri školovanju, ali i organiziranju komemoracijskih događaja od strane same države (Auweraert i Cvetkovski, 2013.:35-36, Derenčinović et al., 2013.:18).

Zagovarajući holistički pristup, Derenčinović i suradnici (2013:18) napominju kako je potrebno kombinirati programe reparacije s programima za zajednicu, simboličkim i financijskim naknadama te javnim priznanjima. Auweraert i Cvetkovski (2013:26) navode kako je od izrazite važnosti da se, s obzirom na moguće opterećenje proračuna države, financijske naknade ograniče i dijele po kriteriju *ranjivosti*, dok se pri dodjeljivanju simboličkih naknada treba obratiti posebna pozornost da su one ocijenjene kao zadovoljavajuće od strane samih žrtava.

12 Što će se izbjeći postavljanjem vrste nasilja kao jedinice analize, pri čemu će svaka žrtva određene vrste biti kvalificirana za identični iznos i oblik reparacije (vidi Auweraert i Cvetkovski, 2013.:31)

13 Pri čemu se preporuča „da svi modeli reparacije koji su obuhvaćeni Osnovnim smjernicama nađu mjesto u Zakonu“ Derenčinović et al., 2013.:18

3.1.2. Pregled modela kompenzacije – primjene

Postojeći primjeri iz prakse ukazuju na različite probleme pri implementaciji, ovisno o odabranom modelu reparacije.

Počevši od same konceptualizacije modela reparacije, naglašava se važnost uključivanja ženskih udruga u njegovo planiranje. To je važno zato jer će općenito nizak broj žena koje će biti uključene u proces reparacije biti još manji ako ženske udruge ne budu sudjelovale u javnim raspravama (Cochran, 2009.:34). U protivnom, negativni aspekti procesa bit će izraženiji, kako zbog neinformiranosti žrtava o postojanju programa i njegovim uvjetima, tako i zbog društvene stigme vezane uz samu prirodu zločina. Primjer odustajanja zbog stigmatizacije vidljiv je u procesu reparacije u Bosni i Hercegovini, kod kojega je Gorana Mlinarević (u Cockburn, 2013.) uočila veliku važnost zadržavanja anonimnosti pri dodjeli statusa žrtve. U Peruu je sudjelovanje žrtava u planiranju modela reparacije bilo izrazito nisko upravo iz tih razloga (Rubio-Marín, 2012.:98).

Kao moguću podlogu za kvalitetnije širenje informacija i uključivanja samih korisnika programa uz neophodno održavanje njihove anonimnosti, Ruth Rubio-Marín (2012.:98) spominje ulogu kolektivnih procesa reparacije. Ako ih se koristi kao komplement onim individualnim, oni će uz ublažavanje stigme i marginalizacije žrtava dovesti problematiku seksualnih zločina u javni diskurs, ujedno omogućavajući i uključivanje većeg broja žrtava u planiranje reparacija. To onda ujedno minimalizira potrebu za kasnijim revizijama pravne definicije žrtava seksualnog nasilja i olakšava pravovremeno planiranje budžeta za financijske reparacije.

Nepravovremeno planiranje i stihijski pristup rješavanju tog pitanja predstavlja poteškoće su koje nalazimo u većini promatranih zemalja, bilo da je riječ o uključivanju žrtava u proces ili sveobuhvatnom definiranju seksualnog nasilja, ili pak o budžetiranju troškova¹⁴. Dok je uključivanje žrtava u proces otežano društvenom stigmom i neinformiranošću, parcijalna i podložna promjenama definicija seksualnog nasilja rezultira sporim ulazom žrtava u program reparacije¹⁵, ali i većim fluktuacijama u predviđenim troškovima pri svakom mijenjanju definicije. Dodatno, budžetiranje financijskih reparacija pokazuje se kao najproblematičnija stavka, pri čemu, osim općeprirodnog nedostatka financijskih sredstava u pojedinim državama, kašnjenje obročni isplata, njihov opći izostanak¹⁶ ili pak diskriminativna primjena istih (Rubio-Marín, 2012.: 94) predstavljaju se kao problemi, koji mogu rezultirati suprotnim efektom od onog predviđenog u reparaciji.

Zaključno se može kazati da se simbolične naknade predstavljaju kao do sada izrazito podcijenjeni popratni programi. Javno priznanje zločina žrtvama predstavlja najvažniji dio programa koji je ujedno i najrjeđe prakticiran (ICTJ 2007.:2).

14 Čile, Južnoafrička Republika (Auweraert i Cvetkovski, 2013.), Bosna i Hercegovina, Srbija (Cockburn, 2013.) Gvatemala, Istočni Timor, Peru i Sierra Leone (Rubio-Marín, 2012.)

15 Što se može vidjeti na primjeru Perua, u kojem se procjenjuje kako je, krajem 2011. godine, radi nezadovoljavajuće definicije seksualnog nasilja 23000 žrtava ostalo zakinuto za potrebne reparacije (Boesten i Fisher, 2012.:5) ili Gvatemale, u kojoj seksualno nasilje, koje definicijom ne uključuje seksualno ropstvo, forsiranu uniju, seksualne torture ili mutilacije genitalija, mnogim žrtvama onemogućava sudjelovanje u procesima reparacije (Rubio-Marín, 2012.: 84).

16 Posebice imajući na umu primjer iz reparacijskih modela Južnoafričke Republike, u kojima su žrtvama obećane financijske kompenzacije koje se na kraju nisu ispoštovale, dovodeći do većih negodovanja kao posljedicu. (Derenčinović et al., 2013.:15-16)

3.1.3. Pregled modela kompenzacije - Hrvatska

U okviru UNDP-ove radne skupine donesen je pregledni dokument pod naslovom „Prijedlozi za Zakon o zaštiti žrtava seksualnog nasilja u ratu – psihosocijalni aspekt“ koji je poslužio kao jedna od podloga za istraživanje. Autorice ovog prijedloga, Ivana Dijanić Plašč i Ivana Milas Klarić, ponudile su kvalitetan pregled dosadašnjih praksi i sistematiziran pregled mogućih oblika reparacija za žrtve seksualnog nasilja u ratu te moguće implikacije provođenja pojedinih oblika mjera. U nastavku se između ostalog nalazi i kraći pregled glavnih koncepata koje smo preuzeli od autorica.

Kad je riječ o davanju statusa civilne žrtve rata osobama koje su pretrpjele seksualno nasilje i silovanje, u Hrvatskoj su pokrenute brojne inicijative nevladinih organizacija kao i tijela zakonodavne i izvršne vlasti. Pa ipak i danas, nakon skoro 20 godina od kraja Domovinskog rata hrvatska država još uvijek nije pružila sustavno obeštećenje žrtvama seksualnog nasilja koje bi predstavljalo donekle primjerenu kompenzaciju za pretrpljeno stradanje i njegove posljedice, tako da je tema obeštećenja žrtava još uvijek prisutna u javnosti, a potrebna je i pravna regulacija ovoga pitanja. Osim definiranja statusa civilne žrtve i osiguravanja standardiziranog pravnog postupka potrebno je odrediti i adekvatan oblik pomoći kako na institucionalnoj tako i na neinstitucionalnoj razini i to ne samo za žrtve već i za njihove obitelji i širu zajednicu koje pate od sekundarnih psiholoških trauma.

Ivana Dijanić Plašč i Ivana Milas Klarić u svom prijedlogu za donošenje *Zakona o zaštiti žrtava seksualnog nasilja u ratu* (2013) sagledavaju važnost njegova donošenja te moguće oblike pomoći iz psihosocijalnog aspekta. Naglašavaju kako se još uvijek premalo istražuje ovo pitanje. Uzroci toga su prepreke na individualnoj razini u vidu šutnje i srama žrtava ali i na široj društvenoj razini koja podrazumijeva “tradiciju i kulturu iz koje su potekle žrtve a koje nalažu da se o tome ne govori“ (Dijanić Plašč, Milas Klarić, 2013). Tijekom poraća ova tema potisnuta je na margine, jer podsjeća na poniženje, nemoć i sram. Prema autoricama, upravo bi donošenje ovoga zakona trebalo pridonijeti detabuiziranju te teme, te na široj društvenoj razini umjesto stigmatizacije ponuditi status koji žrtvu stavlja u širi kontekst od onog individualne patnje što na individualnoj razini olakšava proces psihološkog oporavka žrtava koja se tada smatraju „mučenicima koji su dali osobnu žrtvu za svoju zemlju“.

Da bi se navedeno ostvarilo, autorice kao glavne smjernice predlažu: (1) uvođenje standardiziranog postupka prema žrtvama ratnog silovanja bez obzira na njihovu dob, mjesto u kojem im se nasilje dogodilo, spol i/ili druge osobne karakteristike (standardizirani postupak osiguravao bi jedinstvenu praksu svih nadležnih tijela i institucija u Republici Hrvatskoj te pružanje kvalitetne, učinkovite prema žrtvi usmjerene pomoći i potpore), (2) informiranje o nadležnim institucijama koje se bave ovim područjem i pružanjem pomoći.

Stoga, ključni koraci koji trebaju biti poduzeti jesu (1) priznanje statusa žrtve i (2) osiguravanje određenih oblika pomoći (restitucija, rehabilitacija, satisfakcija, jamstva za neponavljanje) po uzoru na pomoć dodijeljenu ostalim civilnim žrtvama rata i ratnim invalidima, ne umanjujući na taj način status civilne žrtve koja je pretrpjela seksualno nasilje i/ili silovanje, s naglaskom na posebnost ovog oblika traume i potrebu za stručnim i specijaliziranim pristupom.

Restitucija kao materijalni oblik pomoći može se osigurati u vidu jednokratnih naknada štete ili višekratnih, mjesečnih isplata.

Rehabilitacijski programi su osnova programa pomoći te se dijele na *medicinsku pomoć, specifičnu ginekološku pomoć, psihološku pomoć te pravnu pomoć*. Pomoć može biti pružena na institucionalnoj razini (za što postoje smjernice u dijelovima Protokola za postupanje u slučaju seksualnog nasilja /2012/) i izvaninstitucionalnoj razini koja

„uključuje šire mjere pružanja pomoći i potpore žrtvama ratnog silovanja. Osim savjetovanja i/ili psihoterapije (individualne ili grupne) te mjere uključuju i rad sa članovima i članicama obitelji, pripremu za sudski proces i praćenje žrtve tijekom procesa te rad na daljnjem unaprjeđivanju tretmana žrtava“

(Dijanić Plašč, Milas Klarić, 2013).

Kao treći oblik reparacije autorice navode **satisfakciju**, koju možemo shvatiti u užem i širem smislu. U užem smislu ona predstavlja priznanje određenog statusa žrtvama seksualnog nasilja u ratu, a u širem smislu javlja kroz uključivanje navedene teme u sustav obrazovanja, poticanje javnih rasprava i sl. Detabuizirajući ovu temu, podizanjem svijesti javnosti putem obrazovanja i poticanja javnih rasprava, djeluje se na širu društvenu javnost i njihovu percepciju zločina, počinitelja i žrtava što indirektno predstavlja rad na **jamstvu za neponavljanje**. Autorice navode kako je satisfakcija izuzetno značajna, a „u pojedinim slučajevima značajnija i od naknade štete“ (Dijanić Plašč, Milas Klarić, 2013) te kažu:

„Žrtve očekuju priznanje da se seksualno nasilje u ratu događalo, te da je u nekim slučajevima bilo sustavno provođeno,(...) očekuju kažnjavanje počinitelja, koliko je to moguće obzirom na protek vremena, težinu dokazivanja i sl., (...) javno objavljivanje istine o počinjenim zločinima, te upozorenje na svu težinu posljedica istih, kako na same žrtve tako i na njihove obitelji“

(Dijanić Plašč, Milas Klarić, 2013).

Naposljetku, govoreći o oblicima reparacije navode kako je vrlo važno provesti istraživački dio projekta. Imajući navedeno na umu nastojali smo doći do informacija koji/e oblik/e reparacije žrtve, ali i članovi njihove obitelji i stručnjaci na ovom području smatraju adekvatnim te ih uključiti u završnu raspravu i prijedlog.

3.2. Metodologija i procedure rada

U radu na ovom istraživanju u svim smo fazama rada zadržali pozornost na oba glavna cilja istraživanja. Stoga su i metodologija i procedure rada vezane uz procjenu adekvatnih i poželjnih modela reparacija za žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu komplementarne metodama primijenjenim u ostatku istraživanja.

Navedeno podrazumijeva pregled stručne literature koja se bavi žrtvama torture, ratnog nasilja, seksualnog nasilja i silovanja u ratnom kontekstu iz perspektive više stručnjaka iz više područja znanosti, kao i službenih dokumenata poput optužnica i sažetaka s praćenja suđenja koja sadrže iscrpna svjedočanstva žrtava, svjedoka ali i liječnika, psihijataru i psihologa. Kao nadopuna službenoj i stručnoj dokumentaciji/literaturi poslužila su nam i svjedočanstva žrtava zabilježena u (auto)biografijama koje smo naveli ranije u izvještaju.

Ovim procesom ispunili smo tri cilja: upoznavanje perspektive žrtve koja nam je omogućila zauzimanje ispravnog pristupa, nadopunu znanja o specifičnim okolnostima, a samim time i olakšala proces pisanja protokola za polustrukturirani intervju sa žrtvama, kao i njegovo provođenje. To nam je također koristilo i u sastavljanju i provođenju polustrukturiranih intervju s ekspertima.

3.2.1. Metodologija i procedura rada s žrtvama

Prije samog izlaska na teren konzultirali smo se sa stručnjacima koji se bave civilnim žrtvama rata, posebice Slavenom Raškovićem iz Documente koji nam je osim korisnih informacija u vidu kontakata pružio i korisne savjete o samom radu na terenu sa žrtvama.

Na samom terenu imali smo prilike razgovarati sa šest žrtava silovanja te smo ostvarili suradnju s Marijanom Senjak koja je provela intervju s četiri žrtve kojima je ujedno i terapeut. Sve žrtve s kojima su provedeni intervjui su iz Vukovara ili područja Istočne Slavonije. Valja napomenuti da sve žrtve primaju individualnu i/ili grupnu terapeutsku psihološku pomoć te nam se učinilo da je to bio jedan od bitnih faktora koji su pridonijeli 1) mogućnosti kontaktiranja i ostvarivanja suradnje, 2) spremnosti na razgovor i otvorenosti u razgovoru o traumama te 3) smanjenju mogućnosti ili barem minimalizaciji opsega ponovne traumatizacije uslijed opetovanog otvaranja tema vezanih uz traumu. Osim s 10 žrtava imali smo priliku razgovarati i s predsjednicom udruge *Vukovarske majke* koja nam je pružila informacije iz perspektive osobe koja osobno nije bila silovana, ali je boravila u logoru za koji se zna da je bio poprište silovanja. Također, razgovarali smo i s predsjednikom Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora (HDLSKL) koji je boravio u logoru te kontaktira(o) mnoge žrtve silovanja tijekom Domovinskog rata budući da su one članice udruge.

Između ostalih pitanja koja prate teme ovog istraživanja, navedenim sugovornicima postavili smo više pitanja o poželjnom reparacijskom modelu i proceduri utvrđivanja statusa. Valja napomenuti kako su intervjui tekli u manjoj mjeri strogo formalnim i strukturiranim tokom. Istraživačice koje su vodile intervju postavile su za vrijeme trajanja cijelog intervju sva pitanja relevantna za postizanje cilja

istraživanja ali su i ostavile prostor za sugovornice da same otvore teme koje su za njih važne, oslikaju svoju životnu situaciju i očekivanja o procesu i situaciji u kojoj se nalaze. Na ovaj način, smatramo da smo dobili uvid iz prve ruke o (1) kompleksnosti situacije u kojoj se osobe koje su žrtve silovanja nalaze zbog samog čina počinjenog nad njima i u kojoj se one moraju nositi sa svojom traumom, misleći pritom na suočavanje s vlastitom obitelji i širom zajednicom, te (2) o današnjem širem povijesnom, kulturnom, političkom, društvenom i ekonomskom kontekstu u kojem se odvija proces suočavanja s prošlošću na ratom zahvaćenom području.

Intervjue sa žrtvama obavio je ženski dio tima kako bi žrtvama osigurali povjerljivu atmosferu u razgovoru o osjetljivim temama te izbjegli zatvaranje i šutnju uslijed srama i nelagode.

3.2.2. Metodologija i procedura rada sa stručnjacima

Tijekom proučavanja i analiziranja literature te stupanjem u kontakt s bitnim informatorima saznali smo za stručnjake koji su imali direktno iskustvo rada sa žrtvama. Smatrali smo kako bi upravo oni zbog svojeg kontakta sa žrtvama mogli dati značajan doprinos i u procjeni adekvatnih reparacijskih mjera, kao i načinu provedbe utvrđivanja statusa žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu. Kontaktirali smo ih i njih pet se odlučilo za suradnju, od kojih je jedna socijalna radnica, dvije psihologinje i dvoje psihijatara.

Intervjui su se provodili u prostorima u kojima nije bilo ometajućih faktora i u vrijeme koje je ekspertima odgovaralo. Pitanja su bila polustrukturiranog tipa i eksperti su imali mogućnosti dopuniti teme koje su smatrali da su bitne, a nisu bile obuhvaćene protokolom.

3.3. Procedure za stjecanja statusa žrtve

3.3.1. Perspektiva žrtava

Žrtve su svjesne da donošenje adekvatne procedure za utvrđivanje statusa nije lako iz više razloga: (1) teško je dokazati tko je bio žrtva silovanja, (2) žrtve ne žele svjedočiti jer traumu nisu priznale ni pred vlastitim obiteljima, a svjedoka najčešće nema, (3) većina se povjerava isključivo liječnicima kada trebaju pomoć, te (4) da će muškarci – žrtve seksualnog nasilja još rjeđe prijaviti što su proživjeli budući da se to u njihovoj sredini smatra posebnom sramotom.

Žrtve smatraju da je prije svega potrebno postojanje jasne procedure. Nakon toga potrebno je osposobiti osoblje koje će informirati o proceduri te prema mogućnostima organizirati radionice i predavanja na ovu temu kako bi se proces i postupak približio što više najširoj javnosti koja je potencijalno pogođena zločinom silovanja/seksualnog zlostavljanja. Žrtve smatraju da bi bilo dostatno jednokratno dati iskaz koji će vrijediti za svaku ustanovu koja bi bila vezana uz dokazni i reparacijski proces te ne žele biti eksponirane niti javno niti višekratno (budući da to za sobom povlači opetovano traumatiziranje i vraćanje emocija). Smatraju da bi najbolje bilo da se iskaz daje u prisustvu jednog pravника i jednog

psihologa. Na taj način iskaz je služben ali podliježe procjeni stručnjaka o vjerodostojnosti, a izbjegava se strogo pravna procedura u kojoj žrtva mora na neki način braniti iskaz koji je ionako mučan za iznošenje. Izrazito je važno da osobe koje uzimaju iskaz budu stručne, informirane, upućene u slučaj i da pristupaju taktično i sa suosjećanjem.

3.3.2. Perspektiva stručnjaka

Stručnjaci se slažu kako procedura za procjenjivanje statusa žrtve treba biti što senzibilnija prema žrtvama s najmanjom vjerojatnosti ponovljene traumatizacije. Slažu se kako se iskazi žrtava ne bi trebali uzimati više puta zbog povećane mogućnosti ponovljene traumatizacije svakim novim uzimanjem iskaza. Sukladno tome neki predlažu da se procjenjivanje statusa žrtve provodi putem audio-video uređaja kojima bi se omogućilo snimanje iskaza, koji bi se u daljnjoj proceduri koristio kako bi se omogućilo neponavljanje davanja iskaza od strane žrtve. Također smatraju kako bi se trebala osigurati tajnost osobnih podataka te isključenje javnosti tijekom i nakon procjene statusa žrtve, tj. da žrtve u potpunosti budu zaštićene.

Stručnjaci također naglašavaju kako bi žrtvama trebalo biti osigurano pravo na savjetnika koji bi bio uključen tijekom cijelog postupka utvrđivanja statusa žrtve te koji bi osigurao da žrtve budu informirane o cijeloj proceduri u svako vrijeme kako bi se što više smanjila vjerojatnost osjećaja bespomoćnosti i spremnost na odustajanje od postupka. Naglašavaju kako bi osobe uključene u procjenjivanje statusa žrtve trebale biti educirane o obrascima i karakteristikama seksualnog nasilja u Domovinskom ratu te da bi to uvelike olakšalo proces validacije procjene.

a. Prikupljanje iskaza 'jedan na jedan'

Gotovo svi stručnjaci se zalažu za isključivo prikupljanje izjava žrtava 'jedan na jedan'. Ovaj pristup bi uključivao davanje iskaza od strane žrtve pred jednim educiranim stručnjakom (psihologom, socijalnim radnikom i sl.) koji bi bio upoznat s kontekstom ratnih događanja na području gdje se nasilje nad žrtvom dogodilo. Smatraju kako bi ovaj pristup imao najmanju vjerojatnost ponovljene traumatizacije osoba te kako bi mogao rezultirati najvećim brojem prijava za utvrđivanje statusa žrtava. Ističu da je takav pristup izuzetno olakšavajući za žrtvu te bi mogao potaknuti neke žrtve da se po prvi puta jave i priznaju da su bili/e žrtve seksualnog nasilja, što bi imalo i terapijski učinak na njih same. Iskazi prikupljeni na taj način bili bi važeći za sve prijave i procedure koje je žrtva dužna proći u postupku priznavanja statusa žrtve seksualnog nasilja.

b. Multidisciplinarna komisija stručnjaka

Manji dio stručnjaka s kojima smo razgovarali bio je upoznat s idejom osnivanja stručne multidisciplinarnе komisije pred kojom bi žrtve davale izjavu te su se složili da je takav pristup zadovoljavajući. Smatraju kako bi komisija trebala biti sastavljena od nekoliko stručnjaka različitih disciplina sukladno slučaju žrtve koja traži procjenu. Prvenstveno navode psihologe i psihijatre, liječnike specijalizirane za oštećenja koja je osoba doživjela, socijalni radnik, pravnik i drugi. Kako bi se odbacila sumnja na lažne iskaze i prijave potrebno je svakako osigurati psihologa i/ili psihijatra koji će biti prisutan pri davanju iskaza i na taj način dati vlastitu procjenu o validnosti iskaza. No, naglašavaju važnost senzitivnog pristupa žrtvi kao vrlo važan faktor za odaziv žrtava. Potrebno je na sve načine olakšati taj postupak jer bi zbog teške procedure značajan broj žrtava mogao odustati od podnošenja zahtjeva.

S druge strane, stručnjaci koji nisu imali nikakvu predodžbu o potencijalnim procedurama su se svi izjasnili protiv modela komisije jer smatraju da će time odaziv žrtava biti znatno manji, a mogućnost ponovljene traumatizacije veća.

c. Kombinacija komisije i individualnih prikupljanja iskaza

Stručnjaci koji su upoznati s komisijskim pristupom navode kako bi kombinacija komisijskog pristupa prikupljanja i individualnog bila bolja od samo komisijskog prikupljanja iskaza. Smatraju da je dobro prethodno imati individualno prikupljanje izjava koje će onda potvrditi multidisciplinarna komisija. Pri tome se može koristiti metoda jednostranog ogleđala gdje komisija direktno sluša iskaz žrtve ukoliko je to moguće ili metoda snimanja izjave koja se onda prosljeđuje komisiji.

d. Pravni pristup

Svi stručnjaci iz područja psihologije, psihijatrije, socijalnog rada i nevladinih udruga smatraju da je pravni pristup neadekvatan u ovom slučaju. Stroga pravna procedura u kojoj bi žrtva na neki način morala braniti svoj iskaz bi bila za žrtvu traumatsko iskustvo i povećala bi mogućnost ponovljene traumatizacije, stoga je prema njima treba izbjeći u svakom slučaju. Međutim, iznimka je Županijsko državno odvjetništvo iz Osijeka koje smatra da je potreban jasan pravni pristup uz prisustvo psihologa koji jasno može odrediti istinitost iskaza. Prema njima je taj pristup važan zbog toga što postoji mogućnost lažnih prijava.

3.4. Poželjni modeli obeštećenja

3.4.1. Perspektiva žrtava

Žrtve spominju i traže sve vrste obeštećenja koje navode Dijanić Plašč i Milas Klarić u svom *Prijedlogu za donošenje zakona o zaštiti žrtava seksualnog nasilja u ratu* (2013):

- a. Restituciju u vidu materijalne naknade (žrtve pretežno traže mjesečnu naknadu)
- b. Rehabilitacijske programe: (1) pravnu pomoć, (2) medicinsku pomoć, (3) psihološku pomoć, pri čemu nikada nije kasno za terapiju
- c. Satisfakciju: (1) u užem smislu: kazneno gonjenje počinitelja, (2) u širem smislu: priznavanje statusa žrtve

Svaki od oblika reparacije žrtve prepoznaju te ga smatraju potrebnim i poželjnim. Valja naglasiti kako su žrtve svaki od oblika reparacije podržale uz pružanje primjera, kontekstualizirajući ih u vlastitu situaciju ali i situaciju žrtava s kojima kontaktiraju te na taj način pružile argumente koji idu u prilog poticanju svih navedenih mjera.

Po pitanju materijalne naknade žrtve su se izjasnile kako je ona potrebna. O tome kako se osjećaju po pitanju toga što se trenutno nalaze u ulozi onoga koji traži novac za svoju traumu (op.a navodi se stav i pozicija žrtve, a ne autora) ne postoji jednoznačan odgovor. Možemo reći kako po pitanju materijalne restitucije postoji konsenzus o potrebi za takvim rješenjem ali se može primijetiti diskrepancija u stavovima po pitanjima 1) doživljavanja primanja materijalne naknade za pretrpljenu traumu, 2) procjeni visine naknade 3) subjekata primanja naknade.

Neke od žrtava osjećaju sram jer doživljavaju primanje novca kao nadoknadu za pretrpljenu traumu no ipak im je potreban i stoga će iskoristiti svoja prava. Te žrtve izravnije govore o novčanoj restituciji u obliku primanja fiksne mjesečne mirovine po uzoru na one braniteljske. Druge žrtve više naglašavaju simboličku dimenziju dodjeljivanja financijskih sredstava budući da je ono materijalni ekvivalent priznanja statusa civilne žrtve koji smatraju prijeko potrebnim.

Različite stavove nalazimo po pitanju procjene visine naknade. Naime, žrtve su tijekom intervjuja spomenule zabrinutost oko metode procjene visine naknade. Budući da su se u grupi od 6 žena s kojima smo razgovarali nalazile i one koje su pretrpjele jednokratno i one koje su pretrpjele višekratno silovanje i torturu postoji 'grupni konsenzus' po ovom pitanju: sve su pretrpjele traumu i ne bi trebalo nečiju traumu umanjivati zbog toga što se dogodila u manjem broju slučajeva. Ipak, smatramo, valja naglasiti da se ovo pitanje postavlja makar indirektno te da vjerojatno postoje različiti stavovi o istom.

Po pitanju subjekata kojima bi se trebao dodijeliti status, postoji jasna podjela stavova. Neke žrtve smatraju da pravo na dodjelu statusa imaju isključivo hrvatski civili koji su pretrpjeli silovanje/seksualno zlostavljanje za vrijeme Domovinskog rata. Do izražaja dolazi već spomenuti aktualni povijesno-politički kontekst koji se nalazi još uvijek u sjeni ratnih događanja. Iz te pozicije neke žrtve protive se dodjeli

statusa i prava srpskim civilnim žrtvama argumentirajući da se na taj način izjednačava agresor i žrtva. Prema navedenom stavu žrtava, srpske civilne žrtve koje su pretrpjele silovanje/seksualno zlostavljanje na području teritorija Republike Hrvatske ne bi trebale biti subjekti koji bi mogli ostvariti status civilne žrtve silovanja/seksualnog zlostavljanja, a samim time niti oni kojima bi bila dodijeljena prava.

Dakako, postoje i one žrtve koje smatraju da se pitanje nacionalnosti ne bi trebalo miješati s pitanjem dodjeljivanja statusa civilne žrtve te da ljudska patnja kao takva ima svoju težinu koja je neosporiva. Ovo pitanje nikako ne bi trebalo zanemariti te bi ga valjalo pri široj javnoj prezentaciji Zakona pažljivo adresirati kako žrtve koje imaju radikalni stav ne bi bile motivirane na otpor iz političkih razloga ili neki drugi oblik stvaranja nepovoljne političke situacije.

Neovisno o željama neki su osobito skeptični oko osiguravanja sredstava naknade od strane države jer „država nema novaca“. Ipak, satisfakcija u vidu novčane naknade bila bi adekvatna, na taj način bi se pokazalo da država ipak vodi računa i o njima.

Rehabilitacijske programe u vidu pravne, medicinske i psihološke pomoći žrtve smatraju prijeko potrebnima. Smatraju da ukoliko žrtvama koje ostvare pravo na status bude ponuđena besplatna pravna pomoć i savjetovanje postoji veća vjerojatnost da će se žrtve odlučiti prijaviti kazneno djelo silovanja/seksualnog zlostavljanja te da će se na taj način lakše ostvariti i satisfakcija u užem smislu - u vidu kaznenog gonjenja počinitelja - ali i širem vidu - rasvjetljavanja istine i jamstva neponavljanja djelovanjem na širu društvenu javnost i njihovu percepciju zločina, počinitelja i žrtava.

Žrtve smatraju da je potrebno osigurati adekvatnu i specijaliziranu medicinsku pomoć te eventualno prednost u zdravstvenom sistemu budući da neke od žrtava nose trajne fizičke posljedice koje im u većoj ili manjoj mjeri onemogućavaju normalno funkcioniranje. U najvećoj mjeri žrtve se zalažu za osiguravanje psihološke pomoći kao rehabilitacijskog programa. Naše sugovornice prolaze specijalizirani program psihološke pomoći financiran od strane UNDP-a te tvrde kako im je ta pomoć bila od izrazitog značaja za oporavak. Predlažu da se psihološka pomoć ponudi na lokalnoj razini budući da nemaju svi iste mogućnosti, kako zdravstvene tako ni materijalne, za odlaske na radionice u drugi grad. Pomoć bi trebala biti lako dostupna.

Priznanjem statusa civilne žrtve seksualnog nasilja dijelom će se, smatraju žrtve, promijeniti percepcija uže i šire javnosti. U društvenom kontekstu Vukovara za sada vlada stav prema žrtvama koji je izrazito stigmatizirajući te uključuje (1) izravnu osudu od strane članova obitelji žrtve (*„zašto si nas izložila sramoti, zašto ustraješ na procesu krivičnog gonjenja počinitelja ako vidiš da se godinama ništa ne mijenja, do kada ćeš tako, nema te doma jer se baviš time, čemu, do kad (...)?“*) ali i (2) šire zajednice (koja ih naziva pogrdnim imenima poput „Vukovarske kurve“ ili „one s crvenim torbicama“).

Na pitanje da li misle da će se to promijeniti ako im se prizna njihova osobna žrtva koju su dale u Domovinskom ratu putem formalne dodjele statusa, odgovaraju potvrdno.

Satisfakciju u užem smislu u vidu kaznenog gonjenja počinitelja smatraju nužnim, ali ističu nezadovoljstvo brzinom procesa. Isto tako neke žrtve smatraju da je potrebna izmjena zakona koja će dodijeliti veće kazne počiniteljima silovanja/seksualnog zlostavljanja te mogućnost protjerivanja iz države kao jamstvo za neponavljanje te navode primjer Norveškog pravnog sustava koji provodi slične prakse.

Žrtve poseban naglasak stavljaju na aktivni rad udruga, ohrabrivanje kroz iste. Aktivnosti poput sastanaka i tribina za informiranje ali i rad u manjim grupama koje osiguravaju privatnost, intimnost i povjerenje. Predlažu formiranje specijaliziranog centra za rad s civilnim žrtvama silovanja, koji će informirati i ohrabrivati na proces prijave kaznenog dijela, zahtjeva za dodjelu statusa civilne žrtve silovanja/seksualnog zlostavljanja za vrijeme Domovinskog rata te usmjeravati na institucije rehabilitacije ili sami oformiti timove stručnjaka koji su u prvom redu specijalizirani za rad sa žrtvama, informirani i suosjećajni.

3.4.2. Perspektiva stručnjaka

Stručnjaci se slažu kako bi se žrtvama morala osigurati rehabilitacija, sukladno njihovim tegobama. Posebno naglašavaju da ukoliko osobe kao posljedice seksualnog zlostavljanja imaju sterilitet, da bi im se trebalo omogućiti adekvatno liječenje te umjetna oplodnja ukoliko osobe iskažu potrebu i želju za tim. Ukoliko je osoba oboljela od spolno prenosive bolesti treba imati pravo na besplatno liječenje iste. Također navode kako bi im se trebalo omogućiti sveobuhvatno medicinsko liječenje i to prema brzom postupku, tj. 'bez uputnica'. Navode kako je neophodna psihološka i psihijatrijska pomoć, kako individualnog tako i grupnog karaktera.

Stručnjaci smatraju kako bi bilo najbolje da se financijska reparacija isplati u jednokratnom većem iznosu. Smatraju kako bi se žrtvama trebao osigurati pristojan život što bi uključivalo i rješavanje stambenog pitanja uzevši u obzir potrebe žrtve. Ukoliko su osobe radno onesposobljene zbog proživljenih trauma trebaju im se omogućiti uvjeti za pristojan život.

Stručnjaci se slažu kako bi trebali postojati poticaji pri zapošljavanju, odnosno tzv. prvenstvo zapošljavanja, ali naglašavaju da bi se trebalo naći institucionalno rješenje koje bi omogućilo smanjenje stigmatizacije, tj. da se žrtve ne izlaže dodatnim stresorima u takvim situacijama, odnosno da se ne može olako saznati da osoba ima status žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu. Mišljenja su da je potrebno osigurati stipendirano školovanje i doškolovanje žrtvama kao dio reparacija, pogotovo onima koji su bili zakinuti.

Navode kako je najvrednija reparacijska mjera istina o događajima, službeno priznanje da su se ti događaji odvijali u Domovinskom ratu i provođenje zakonskih mjera prema počiniteljima. Također navode kako se žrtve ne bi trebalo nazivati žrtvama već preživjelima (*survivors*-preživjelima), kako bi se smanjila stigmatizacija i povećala senzibilizacija kako okoline tako i samih žrtava. Ne treba zaboraviti niti potrebu za senzibilizacijom javnosti, koju također navode kao bitnu stavku reparacijskih mjera.

Ukoliko je osoba rodila i prihvatila dijete začeto silovanjem, takva djeca bi trebala dobivati alimentaciju te bi im se trebalo omogućiti stipendirano školovanje. Pri tome naglašavaju kako bi se zbog smanjenja stigmatizacije trebalo razmišljati o modelu u kojem bi se zaštitila žrtva na način da se ne bi moglo saznati iz kojeg razloga žrtva ima pravo na beneficije. Stručnjaci također misle da bi trebalo veću pažnju posvetiti ostvarivanju prava žrtava seksualnog nasilja iz Domovinskog rata u praksi, kada se ta prava propišu i reguliraju.

Zaključak

4

4. Zaključak

Nažalost, i u Domovinskom ratu su se, kao i kroz cijelu ljudsku povijest, seksualna zlostavljanja i silovanja iskazivala i pokazala kao najdrastičniji i najteži oblici patrijarhalne društvene moći (Ryle, 2012). Međutim, budući da je ovaj fenomen nedostavno istraživani, onda niti priroda toga fenomena i prakse nisu sasvim jasno otkrivene i iskazane, niti su žrtve oštećene na zadovoljavajući način. Među njima je najviše žena, premda su zabilježena i muška ratna silovanja sa sličnim razornim posljedicama kao i za žene. On što je očito prema ovim rezultatima istraživanja, silovanja općenito, pa i ratna silovanja, ostaju fenomenološki ugrađeni u svaki rat kao njegov „ratni trofej“ i *raison d’etre*.

S obzirom da seksualno nasilje, zlostavljanje i silovanje nije jednako definirano u pojedinim državama niti u pravnom niti u kaznenom smislu, u ovom se istraživanju konzultiralo više izvora, kao što su *Konvencije Vijeća Europe o obiteljskom nasilju i nasilju prema ženama*, Kaznenom zakonu RH, te tekstu Derenčinovića i suradnika. Međutim, rukovodilo se definicijom ratnog spolnog nasilja prema dokumentu *Protokola o postupanju u slučajevima seksualnog nasilja* Vlade RH koji se osobito ograničava na dva najteža oblika seksualnog nasilja – silovanje i seksualno zlostavljanje i/ili prisilne spolne radnje.

Premda je te procjene uobičajeno raditi pomoću više metoda za temu žrtava seksualnog nasilja (istraživanje strukturiranim anketnim upitnikom metodom intervjua licem-u-lice, mrežni pristup, anketni upitnik za posredna svjedočanstva, te procjena putem sekundarnih podataka), istraživački tim se zbog velikog odmaka godina od rata, raspršenosti prebivališta žrtava i drugih nepovoljnih okolnosti, najviše mogao osloniti na zadnju metodu – procjene putem sekundarnih podataka. To je metoda koja pokušava kritički sagledavajući postojeće fragmente podataka vezanih za prevalenciju seksualnog nasilja, postojeće procjene, te promatrajući ukupnost podataka, doći do najizglednije statistike, koja se uklapa u postojeća saznanja. U tu su svrhu najprije prikupljene informacije o svim poznatim slučajevima seksualnog nasilja u Domovinskom ratu, o njihovom broju i obilježjima, prema svim dostupnim izvorima, od službenih dokumenata istražnih i pravosudnih tijela (optužnice, presude, bilješke sa suđenja za ratne zločine itd.), svjedočanstava prikupljenih i objavljenih od strane nevladinih organizacija, informacija iz osobnog iskustva samih žrtava ili svjedoka, informacija i iskustava stručnjaka koji su imali doticaj sa žrtvama ili potencijalnim žrtvama (psiholozi, psihijatri, liječnici itd.) do informacija i iskustava koje su prikupili aktivisti i zaposlenici nevladinih (ženske organizacije, organizacije stradalnika Domovinskog rata, udruge branitelja, udruge izbjeglih i povratnika itd.) i međunarodnih organizacija.

Provedeno je i pretraživanje arhiva Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata. Posjećene su i lokacije na kojima se prema preliminarnim informacijama dogodio najveći broj poznatih silovanja radi prikupljanja dodatnih informacija i uspostave kontakata s dodatnim izvorima. U tu svrhu su za potrebe Izvješća korišten su 24 stručne bibliografske jedinice. U svrhu prikupljanja podataka koristili smo 25 dokumenata od kojih neki imaju i po tristotinjak stranica materijala, a knjige iz arhive i nekoliko tomova Od navedenog broja dokumenata 17 je sa internetskih izvora, 10 je knjiga iz kojih smo crpili podatke, pretražili smo oko 200 stranica arhivskog materijala. Tijekom istraživanja kontaktirali smo 32 institucije, organizacije ili udruge, razgovarali smo sa 46-ero ljudi, od kojih smo intervjuirali njih

25-ero. Tijekom boravka na terenskom istraživanju posjetili smo Osijek, Vukovar, Knin, Drniš i Benkovac, te općine Prominu i Polaču. Ovdje izvedena sistematizacija poznatih slučajeva spada u prvi cjeloviti pokušaj prikupljanja navedenih podataka i njihovog objedinjavanja u jedinstvenu bazu.

S obzirom da je navedeni posao odrađen u kratkom periodu, da pojedini potencijalni izvori nisu na vrijeme dostavili svoje informacije i podatke ili nisu bili raspoloživi za suradnju, obuhvat naše baze vjerojatno nije potpun, osobito obuhvat žrtava na srpskoj strani u sukobu, s obzirom da su nam bili znatno lakše dostupni izvori, osobe i organizacije koji imaju informacije o žrtvama na hrvatskoj strani u sukobu. Naša baza, osim toga, nije bila stavljena na raspolaganje stručnoj i zainteresiranoj javnosti, koja bi mogla uočiti i ispraviti neke greške i propuste prije izrade ovog analitičkog izvještaja. Budući da se o nekim slučajevima još vodi istraga, te da su ti podaci klasificirani kao „tajni“, te da su pojedini izvori bili relativno vjerodostojni, to su dodatni razlozi da je naša ukupna procjena ipak uvjetna s mogućim većim ili manjim odstupanjima od ukupnog broja od 147 žrtava seksualnog nasilja do kojih smo došli, prema našoj analitičkoj matrici. Među njima je 126 žena, 16 muškaraca, a za 5 ljudi nije bio poznat spol. Seksualno nasilje u nekom obliku zarobljeništva pretrpjelo je 38 ljudi, za 113 zabilježeno je da su seksualno nasilje pretrpjeli van zarobljeništva, dok je za 3 žrtve seksualno nasilje zabilježeno kako van zarobljeništva, tako i naknadno u zarobljeništvu. Za 63 žrtve smo doznali da je seksualno nasilje bilo praćeno i nekom vrstom torture. U 14 slučajeva silovanje je bilo popraćeno ubojstvom žrtve, jednako tako je u 14 slučajeva slučaj seksualnog nasilja bio popraćen ubojstvom neke druge osobe. Za 3 dodatne žrtve je poznato da su do današnjeg dana preminule. Slijedom toga, sa sigurnošću smo utvrdili da je 17 žrtava preminulo. Među žrtvama koje su seksualno nasilje pretrpjele u zarobljeništvu bilo je 15 muškaraca i 23 žene, dok je među žrtvama koje su seksualno nasilje pretrpjele van zarobljeništva 89 žena i 1 muškarac. Prema navedenim podacima može se zaključiti da je većina muškaraca za koje postoje saznanja da su pretrpjeli seksualno nasilje, to doživjelo u logorima.

Nalazi također upućuju na seksualno nasilje u Domovinskom ratu kao na incidentne situacije, a ne na plansko i sistematsko korištenje seksualnog nasilja kao metode ratnog djelovanja. Izvršitelji seksualnog nasilja znatno češće su bili pripadnici paravojnih formacija nego pripadnici redovne vojske. Iz podataka i izvora je vidljivo grupiranje slučajeva u dva uska područja: Istočnu Slavoniju te Sjevernu Dalmaciju, odnosno područje između Knina, Zadra i Šibenika. Ostali slučajevi su raspršeni na ostala ratom zahvaćena područja RH, a manji broj je izvan ratom zahvaćenih područja. Najveći broj poznatih slučajeva (oko 40%) odnosi se na područje Istočne Slavonije (uključujući i slučajeve silovanja u srpskim koncentracijskim logorima koji su se nalazili na području Republike Srbije). U druga dva ratom zahvaćena područja broj slučajeva je gotovo dvostruko manji.

Silovanja su bila uglavnom koncentrirana na prvo ratno razdoblje, tj. na gotovo sam početak Domovinskog rata, jer se 1991./1992. godine dogodilo gotovo 2/3 poznatih slučajeva seksualnog nasilja, kada su posebno izraženi slučajevi u Istočnoj Slavoniji. Od ukupnog broja slučajeva zabilježenih u toj regiji, gotovo 90% se dogodio u tom prvom razdoblju.

Poznati slučajevi seksualnog nasilja mogu se grupirati u tri obrasca:

- a.** Kao oblik zlostavljanja nad zatvorenicima u logorima. Seksualno nasilje u ovom obrascu je relativno javno, bilo da se odvija u odvojenim prostorijama uz prisutnost i drugih žrtava, ili pak potpuno javno, pred svim zatvorenicima; bili su izloženi i muškraci i žene, vrlo često opetovano.
- b.** Prilikom ulaska neprijateljskih vojnih snaga u naselja u kojima je zatečen veći broj stanovništva. Slučajevi iz navedenog obrasca uglavnom se odvijaju u privatnim kućama i privatnim objektima neposredno nakon ulaska neprijateljskih vojnih snaga, najčešće u samom domu žrtve, a seksualno nasilje, u pravilu silovanje, vrši se ili, češće, bez svjedoka, ili pred svjedocima koji su u pravilu članovi obitelji
- c.** Nad zaostalim stanovništvom za vrijeme okupacije određenog naseljenog područja.

Što se tiče protokola metoda procjenjivanja žrtava, imali smo ih također nekoliko. Prvom metodom ponderirali smo prikupljeni broj poznatih slučajeva postotkom prijava seksualnog nasilja u općoj populaciji u uvjetima izvan ratnih događanja. Preuzeli smo procjene nevladine organizacije *Ženska soba* koja navodi da se prema brojnim svjetskim, a i domaćim istraživanjima procjenjuje da na jedno prijavljeno silovanje dolazi između 15 do 20 neprijavljenih, a proporcija tamnih brojki je još veća za manje teška djela seksualnog nasilja. Taj faktor smo umanjili na 10 do 15. Ovom metodom dobili smo broj žrtava u rasponu od 1470 do 2205 potencijalnih žrtava seksualnog nasilja za vrijeme Domovinskog rata u Hrvatskoj.

Druga metoda je bazirana na zasebnoj procjeni za pojedine obrasce i podobrasce te zasebno za muškarce i žene. Ovom metodom procjene došli smo do raspona mogućeg broja žrtava između 1501 i 2437 osoba.

Obilježja reparacije imat će značajan utjecaj na očekivani broj korisnika, ali se stručnjaci uglavnom slažu da odaziv neće biti velik. Ako procedura bude relativno jednostavna, „tihan“ i nezahtjevna za žrtvu može se očekivati veći broj prijava, pogotovo ako materijalna naknada bude veća. Ako materijalna naknada bude simbolična, tada se ne očekuje veliki broj prijava. Može se očekivati minimalno oko 120 zahtjeva, što predstavlja broj onih žrtava koje su već na neki način svjedočile o svom iskustvu u javnosti, dok je gornju granicu nemoguće procijeniti.

Stručnjaci i žrtve se slažu kako procedura za procjenjivanje statusa žrtve treba biti što senzibilnija prema žrtvama s najmanjom vjerojatnosti ponovljene traumatizacije. Iz istog razloga se zalažu da se iskazi žrtve uzimaju samo jednom. Sukladno tome neki predlažu da se procjenjivanje statusa žrtve provodi putem audio-video uređaja kojima bi se omogućilo snimanje iskaza, koji bi se u daljnjoj proceduri koristio kako bi se omogućilo neponavljanje davanja iskaza od strane žrtve. Također smatraju kako bi se trebala osigurati tajnost osobnih podataka te isključenje javnosti tijekom i nakon procjene statusa žrtve, tj. da žrtve u potpunosti budu zaštićene. Stručnjaci se protive pravnoj proceduri dokazivanja statusa žrtve te se zalažu za uzimanje individualnih iskaza od strane stručnjaka (pojedinaca), a eventualno onda neko šire povjerenstvo može temeljem tog iskaza donositi konačnu odluku. Žrtve nemaju ništa protiv da iskaz daju i pred manjom skupinom stručnjaka, no žele da stručnjaci s kojima će razgovarati budu upoznati sa ratnim zbivanjima na određenom području te širim kontekstom događaja.

U pogledu vrsta obeštećenja, žrtve očekuju sva tri tipa obeštećenja: restituciju u vidu materijalne naknade (žrtve pretežno traže mjesečnu naknadu); rehabilitacijske programe (pravnu pomoć, medicinsku pomoć, psihološku pomoć); satisfakciju (u užem smislu kazneno gonjenje počinitelja i u širem smislu priznavanje statusa žrtve). Takvu poziciju podržavaju i stručnjaci, s tim da oni stavljaju naglasak na prilagođene mjere rehabilitacije (svakom prema vrsti traume i dugoročnih posljedica koje ima). U pogledu materijalne restitucije stručnjaci su skloniji davanju jednokratnog novčanog iznosa te pomoći žrtvama da osiguraju pristojne životne uvjete u smislu uvjeta stanovanja i pronalaska zaposlenja, pogotovo ako se radi o ženama koje su iz čina silovanja rodile dijete.

Dodatak

5

5. Dodatak

5.1. Literatura:

1. Van der Auweraert, P. i Cvetkovski, I. (2013.) "Reparations for Wartime Victims in the Former Yugoslavia: In Search of the Way Forward". *International Organization for Migration (IOM)*. Preuzeto: 19. rujna 2013. URL: http://www.zarekom.org/uploads/news/2013/10/i_2626/f_1/f_3120_en.pdf
2. Bijleveld, C., Morssinkhof, A., & Smeulers, A. (2009). "Counting the Countless: Rape Victimization During the Rwandan Genocide". *International Criminal Justice Review*, 19, str. 208-224.
3. Boesten, J. i Fisher, M. (2012.) *Sexual Violence and Justice in Postconflict Peru*. Preuzeto: 18. rujna 2013. URL: <http://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR310.pdf>
4. Brownmiller, Susan (1995). *Protiv naše volje*. Zagreb: Zagorka.
5. Cochran, C. (2009.) *Transitional Justice: Responding to Victims of Wartime Sexual Violence in Africa*. Preuzeto: 18. rujna 2013. URL: <http://irps.ucsd.edu/assets/017/7166.pdf>
6. Cockburn, C. (2013.) *Sexual violence in Bosnia: how war lives on in everyday life*. Preuzeto 6. prosinca 2013. URL: <http://www.opendemocracy.net/5050/cynthia-cockburn/sexual-violence-in-bosnia-how-war-lives-on-in-everyday-life>.
7. Čalić Jelić M., Sjekavica M., Stojanović M. (ur.) (2013.) *Osiguranje prava na "djelotvoran pravni lijek" žrtvama ratnih zločina*. Zagreb: Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću.
8. Derenčinović D., Munivrana Vajda M., Roksandić Vidlička S. (2013.) «Status i prava civilnih žrtava seksualnog nasilja u ratu». (Interni dokument istraživačkog tima)
9. Dijanić Plašč I., Milas Klarić I. (2013.) «Prijedlog za donošenje zakona o zaštiti žrtava seksualnog nasilja u ratu». (Interni dokument istraživačkog tima)
10. Inter-Agency Standing Committee. (2005.) *Guidelines for Gender-based Violence Interventions in Humanitarian Settings*. Preuzeto: 18. rujna 2013. URL: [https://ochanet.unocha.org/p/Documents/GBV%20Guidelines%20\(English\).pdf](https://ochanet.unocha.org/p/Documents/GBV%20Guidelines%20(English).pdf)
11. ICTJ - International Center for Transitional Justice (2007.) *Reparations in Theory and Practice*. Preuzeto: 6. prosinca 2013. URL: <http://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Reparations-Practice-2007-English.pdf>
12. Isikozlu E., Millard S. A. (2010.) *Towards a typology of wartime rape, Brief 43*. Preuzeto: 04. prosinca 2013. URL: <http://www.bicc.de/publications/publicationpage/publication/towards-a-typology-of-wartime-rape-147/>

13. Killworth, P. D., McCarthy, C., Bernard, H. R., Ann Shelley, G., & Johnsen, E. C. (1998). "Estimation of Seroprevalence, Rape and Homelessness in the United States Using a Social Network Approach". *Evaluation Review*, 22, str. 289-308.
14. Lončar, M., Henigsberg, N., Hrabac, P. (2009.) "Mental health consequences in men exposed to sexual abuse during the war in Croatia and Bosnia". *Journal of Interpersonal Violence* (25:191).
15. MacKinnon, Catherine. (1987.) *Feminism Unmodified*. Harvard University Press.
16. Narodne novine 14/06 (2006.) *Pravilnik o utvrđivanju postotka oštećenja organizma vojnih i civilnih invalida rata*. Preuzeto: 28. studenog 2013. URL: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_02_14_371.html
17. Peacewomen.org (2013.) *Definition of Key Gender Terms*. Preuzeto: 18. rujna 2013. URL: <http://www.peacewomen.org/pages/about-1325/key-gender-terms>.
18. Rubio-Marín, R. (2012.) *Reparations for Conflict-Related Sexual and Reproductive Violence: A Decalogue*. Preuzeto 7. prosinca 2013. URL: <http://scholarship.law.wm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1349&context=wmjowl>.
19. Ryle, Robyn, (2012). "Sex and Power". U: *Questioning Gender. A Sociological Exploration*. SAGE.
20. Stark, L. (2010). "From Incidents to Incidence: Measuring Sexual Violence Amidst War and Displacement". *Doctoral Thesis*. Mailman School of Public Health, Columbia University.
21. Vlada RH (2012.) *Protokol o postupanju u slučaju seksualnog nasilja*. Preuzeto: 18. rujna 2013. URL: <http://www.ured-ravnopravnost.hr/site/images/pdf/64.-18.pdf>.
22. Yuan, Nicole P. & Koss, Mary P. (2009). "Rape". U: O'Brien, Jody, *Encyclopedia of Gender and Society*, SAGE, p. 701-705
23. Ženska soba (2007.) *Seksualno nasilje: Situacija u Hrvatskoj 2007*. Preuzeto: 20. studenog 2013. URL: http://zenskasoba.hr/wp-content/uploads/2013/05/seksualno_nasilje_izvjestaj_2007.pdf.
24. Ženska soba (2011.) *Seksualno nasilje u Hrvatskoj 2000.-2010*. Preuzeto: 20. studenog 2013. URL: <http://zenskasoba.hr/wp-content/uploads/2013/05/Seksualno-nasilje-izvjestaj-2011.pdf>.
25. Žunec, O. (2007.) *Goli život I - Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra.

5.2. Dokumenti:

1. Hrvatski memorijalno - dokumentacijski centar Domovinskog rata - Dokumenti RSK, knjige 3, 7, 8, 11 i 12
2. Hrvatski memorijalno - dokumentacijski centar Domovinskog rata - Witness statement - Annex 30 – 521
3. DORH – tablica optužnica, izvida i istraga slučajeva (2013.)
4. Izvještaj HHO-a (2001.). *Vojna operacija «Oluja» i poslije*. Zagreb.
5. Matić, Predrag – Fred (2001.). *Ništa lažno*. Zagreb: vlastita naklada.
6. Mravak, Ivan (1993). *Svjetlost Vukovara*. Zagreb: Nakladni zavod matice hrvatske.
7. Vorgić, Dominik (1996.). *Srpski logor Begejci – Sjećanje jednog logoraša*. Zagreb: Rama Penava.
8. xxx, (2011.). *Sunčica/Sunny*. Zagreb: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora i Udruga Sunčica.
9. <http://www.centar-za-mir.hr/index.php.363-767.html>
10. http://www.viktimologija.com.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=694&Itemid=106
11. http://www.centar-za-mir.hr/uploads/VELIKA_KLADUSA_optuznica.pdf
12. <http://pescanik.net/2007/12/sudenja-za-ratne-zlocine-u-srbiji/>
13. http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/sudjenje_za_ratne_zlocine/srbija/Lovas/Slucaj_Lovas.pdf
14. <http://www.24sata.hr/crna-kronika-news/presuda-radosevicu-i-grcicu-tijekom-rata-silovali-djevojku-330642>
15. <http://www.lijepanasadomovinahravska.com/dokumenti-mainmenu-70?start=200>
16. <http://www.vecernji.hr/vijesti/morala-sam-birati-kim-cu-imati-odnos-da-me-ne-bi-svi-silovali-clanak-450213>
17. <http://www.novosti.com/2011/05/ratna-prica-jovanke-i-ante/>
18. <http://www.hic.hr/ratni-zlocini/hrvatska/podunavlje/iskazi2.htm>
19. http://www.viktimologija.com.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=694&Itemid=106
20. <http://www.monitor.hr/clanci/u-srpskim-logorima-bilo-3-tisuce-zena-i-oko-500-djece/48885/>
21. <http://www.glas-slavonije.hr/164021/1/Zivim-20-godina-bez-podrske,-a-susrecem-silovatelja-u-gradu>
22. <http://www.vecernji.hr/vijesti/dok-su-me-sedmorica-silovala-molila-sam-da-puste-sestricu-clanak-217058>

23. <http://www.hkv.hr/vijesti/domovinski-rat/514-lanovi-komentiraju-tisak-prva-presuda-za-silovanje-kao-ratni-zloicn.htm>

24. http://www.centardomovinskograta.hr/pdf/izdanja/Dokumenti_07_KB.pdf

25. http://www.centardomovinskograta.hr/pdf/izdanja/Dokumenti_03.pdf

26. http://www.centardomovinskograta.hr/pdf/izdanja/Dokumenti_08.pdf

5.3. Izvori:

5.3.1. Institucije i udruge

1. Autonomna ženska kuća, Zagreb
2. Centar za mir i nenasilje, Osijek
3. Centar za podršku i razvoj civilnog društva Delfin, Pakrac
4. Centar za žene žrtve rata – ROSA, Zagreb
5. Centar za ženske studije, Zagreb
6. Crveni križ, Drniš
7. Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb
8. Državno odvjetništvo Republike Hrvatske (DORH), središnji ured u Zagrebu
9. Europski dom, Vukovar
10. Građanski odbor za ljudska prava, Zagreb
11. Hrvatski Crveni križ, Zagreb
12. Hrvatski helsinški odbor, Zagreb
13. Hrvatski informacijski centar, Zagreb
14. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb
15. Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora (HDLSKL), Vukovar
16. Kuća Sunčica u Vukovaru
17. Ministarstvo branitelja RH, Zagreb

18. Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Haag
19. Ministarstvo pravosuđa RH, Zagreb
20. Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Zagreb
21. Sektor za psihosocijalnu i zdravstvenu skrb Ministarstva branitelja RH, Zagreb
22. Udruga 142. brigada, Drniš
23. Udruga Deša, Dubrovnik
24. Udruga Hoću kući, Knin
25. Udruga Pokretač, Korenica
26. Udruga Vukovarske majke, Vukovar
27. Udruga za podršku žrtvama i svjedocima, Zagreb
28. Udruga Zvonimir, Knin
29. Udruga Žene u Domovinskom ratu, grupacija Sunčica, Zagreb
30. Udruženje porodica srpskih civilnih žrtava Protiv zaborava, Vukovar
31. Ženska soba - Centar za seksualna prava, Zagreb
32. Županijsko državno odvjetništvo Osijek

5.3.2. Pojedinci

1. Stjepan Adanić, bivši zamjenik ministra obrane RH i član pregovaračkog tima za razmjenu ratnih zarobljenika tijekom 1991. i 1992. godine
2. Branka Anđukić, Dom zaklade Lavoslava Schwarza, Zagreb
3. Ljiljana Alvir, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja
4. Vinka Badžim, Crveni križ Drniš
5. Zvezdana Bajić Zeljak, Udruga Zvonimir, Knin
6. Mirjana Bilopavlović, Delfin Pakrac
7. Radoslav Bobanović, logoraš iz zatvora u Kninu
8. Rada Borić, Centar za ženske studije

9. Emina Bužinkić, Documenta
10. Milena Čalić Jelić, Documenta
11. Davorka Čolak, središnji ured DORH-a Zagreb
12. Miroslav Dasović, ŽDO Osijek
13. Eugen Frković, Benkovac
14. Ljiljana Gehrecke, Europski dom Vukovar
15. Slobodan Jakovljević, predsjednik Udruženja porodica srpskih civilnih žrtava Protiv zaborava, Vukovar
16. Dinka Karaga, njezina sestra i sestrin muž, općina Promina, zaseok Aralice
17. Veselinka Kastratović, Centar za mir i nenasilje Osijek
18. Suzana Kulović, dr. med. psihijatrica i psihoterapeutkinja
19. Mladen Lončar, psihijatar, načelnik Sektora za psihosocijalnu i zdravstvenu skrb Ministarstva branitelja RH
20. Valentina Mađaroš, ŽDO Osijek
21. Maja Mamula, Ženska soba - Centar za seksualna prava
22. Nenad Marić, Udruga Hoću kući, Knin
23. Robert Mihaljević, Udruga 142. brigada, Drniš
24. Marijana Nahod, Udruga Pokretač, Korenica
25. Ante Nazor, ravnatelj Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, Zagreb
26. Nela Pamuković, Centar za žene žrtve rata - ROSA
27. Manda Patko, predsjednica udruge Vukovarske majke
28. Davor Petričević, glavni državni odvjetnik, ŽDO Osijek
29. Sanja Pupačić, Hrvatski Crveni križ
30. Zoran Pusić, Građanski odbor za ljudska prava
31. Slaven Rašković, Documenta
32. Danijel Rehak, predsjednik Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora (HDLSKL)
33. Marijana Senjak, psihologinja, osnivačica stručne nevladine organizacije Medica Zenica (BiH)
34. Marija Slišković, udruga Žene u Domovinskom ratu

35. Jelena Šimundža, Hrvatski helsinški odbor
36. Vesna Teršelič, Documenta
37. Nikica Vidmar Hamer, Ministarstvo pravosuđa RH
38. Barbara Veličković, Udruga za podršku žrtvama i svjedocima
39. Iva Žegura, mr. spec. kliničke psihologije, Autonomna ženska kuća Zagreb, Psihijatrijska bolnica Vrapče
40. Žrtve silovanja i seksualnog zlostavljanja tijekom Domovinskog rata, Kuća Sunčica u Vukovaru (grupa od 6 žena)

*Empowered lives.
Resilient nations.*

Program Ujedinjenih naroda za razvoj
Ured Stalne predstavnice u Hrvatskoj

Radnicka cesta 41/VIII
HR-10 000 Zagreb
Email: registry.hr@undp.org
www.hr.undp.org